

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Vol.}
_{Dist.} 524

Title: *Amman Dilhiti*
(1849)

1000

अनुमानदीधितिः॥ Incomplete

524

:	Anumāna Dīdhitī	:	Title
:	Bhattacharya	:	Author
:	:	:	Editor = ni.
:	Sam. 1849	:	Year, Vols.
:	:	:	Publisher
524	:	Begins abruptly	: Remarks

७

दिकं पुनरुदासीनवाक्यवारकन्यायांतरगतत्वादिभूत्येवोक्त्यादयमिति सौम्येनान्याश्रयः साध्यादिविशेषनियंति
ताश्च प्रतिज्ञादयो वाक्यादिति न विभिन्नसाध्यादिकप्रतिज्ञादिसमुदायेति व्याप्तिः व्याख्यादेरिव साध्यादेरनुगमा
दननुगमो न्यायादेरपीष्यत एव। एतेन प्रतिज्ञानिगमनयोरुदाहरणावयवोक्तयोश्च न संप्रत्येकार्थप्रतिपाद
कत्वं प्रागेव तु यवानामवयवानां परंतु प्रतिज्ञाहेतुः कथंचिदुपनयनिगमनयोः एकवाक्यताव्यवहार
स्तु विशिष्टकार्यप्रतिपत्तिपरतामात्रेण तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वं च यदि तद्विषयतत्तत्संदायसिद्धयर्थे स्या
यकतायां मात्रेण तदाहरणोपनयनयोरवतत्पर्यवस्यति अथ तदनुकूल्यतामात्रेण तदाकोवहिमान्
वतोवहिमान् कुतो धर्मवत्त्वादिसादेरपि तथा त्वमित्यादिकं समाहितं अवयवत्वं तु न्यायांतरगतत्वे स
ति प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सति उभयघटकभागद्वयाद्यदितत्वं वा वक्तव्यं उभयवप्र
तिज्ञाहेतुत्वाहरणो उदाहरणोपनयनयनिगमने इति विप्रुष्यवक्तव्यमिति। प्रतिज्ञादिप्रति
पाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानयंचकाम्यतमज्ञानजनकवाक्यत्वं तत्त्वमित्यपिकेचित्। तस्यैवेति

हेतुः

(५७)

तथा च तादृशजातो साधकाभावः वार्धक्यमप्याह अन्यथेति न्यायजन्यज्ञानेयं चावयवजन्यत्वात् तर्पचद्विज्ञादिजन्य
द्विज्ञाद्याएकैकजन्येवैकाजातयइतिसंकरइत्यर्थः तत्र तत्र भिन्नभिन्नजातिकल्पने च सुतरां मानाभावइति भा
वः केचित्तुः यदि चानुगतकारणमंतरं रणयितादृशजातिसंबंधं संभवस्तदा कदाचित्प्रतिज्ञादिजन्यमिहेत्वा
दिजन्यवृत्तिहेत्वादिजन्यवृत्तिज्ञादिजन्यवृत्तिर्जातिः स्यादितिसंकरइत्यर्थः एवं सर्वेषां सजातीयत्वमे
कजातीयत्वं वा स्यादित्यपि द्रष्टव्यमित्याहुः साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति सूत्रं साध्याविधेयधर्मविशिष्टो धर्मी त
थावयवज्ञतावच्छेदकपर्वत्वादि विशिष्टे साध्या तावच्छेदकवह्नित्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनको
न्यायावयवइति पर्यवसितार्थः उदाहरणञ्च साध्यतावच्छेदकविशिष्टवसाध्यवैशिष्ट्यज्ञानजन्यज्ञता
वच्छेदकविशिष्टे यस्य उपनयश्च यस्य तत्रैव छेदकविशिष्टेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञा
नमिति तयोर्बुद्ध्यसः किं लिख्यदि प्रकृतन्यायवहिर्भूतवाक्यस्यावारणाय संलंघनं प्रकृतन्यायावयव
त्वपर्यवसितार्थकं उद्देश्यं नुमिति निप्रकृतेत्यर्थः वद्वि साध्यकन्यायोपनयस्य वह्नित्वावयवमसा

राम०

न

अकारुमिसन् नानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकस्य वारणाय प्रकृतद्वये। तथा च तादृशसाध्यपक्षकन्या
यावयवत्वात् तादृशसाध्यपक्षकारुमिसन् नानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वमप्यवसितार्थः असादा
लोकवाच्यवृत्तौ वह्निमान्धप्रविलादावतिरिक्तविषयकज्ञानजनकस्य हेतोर्वारणायानुमिति निगमनवार
णायानतिरिक्तेति। यद्यपि निगमने सासात्तुसंवाचकपदेन प्रयुज्यते। तथापि नूतनाभंगायोपनयस्यायमादि
पदस्यानुवर्गता तथावाध्यं इत्यमेव च प्रसक्तो मतिप्रसक्तिनिगमने चेत्यादिना निराकरिष्यति। तदर्थं चिनि
गमने मूषकतानुमित्यन् नानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकसंज्ञातमप्यवसितार्थः हेतुः येन निरुक्तन्याया
वयवत्वस्य प्रतिज्ञात्वं तदपि व्यापूयातः अबाधितत्वादेस्तद्वैधोपयिकविशिष्टहेतुसंबंधस्य वा बोध
कीयातस्यातिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वादिति। मनुष्यविहीनरेभ्यो धेतेरपि विहीनत्वात्तु न्ययविहीन
रेभ्यो भिद्यते तन्नपि विहीनत्वादहरणवारणाय तदिति। तच्छ्रुतेन यद्यपि विहीनत्वात्तु न्ययविहीन
भेदस्याविषयीकरणात्। तास्येभ्यो तादृशबाधजनकत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् न च तावता युदा

पि०

५८

हरणास्यतयात्संभवोयत्रेसादेरन्वेनयातमदिचनिगमनेनायमादिर्षदंनिविशतेवाक्केकवाक्यतयोवविशि
 ष्टलाभादिति विभाव्यतेतदाहेतोसाध्यकस्यसमाप्तिनाधिकरणभावेनायमाद्यतःपुनरपिसाध्यत्वभावा
 तपक्षेपिहेतुव्यायकसाध्यसामानाधिकरण्याविशिष्टहेतुमत्तावोधकस्यायनयस्यविषयत्वस्यसामाध्यमात्रा
 दुपेक्षादष्टांतलहेतुभ्यामुपन्यासस्तादृशसिद्धाधुनयथाचन्यायप्रयोगःतत्रोदाहरणायनयोःयत्र य-
 वायवतत्वाद्यवच्छेदेनसाध्यसिद्धिरुद्देश्यतायामेतत्त्ववतत्वादिनादष्टांतोपन्यासेस्तत्रोदाहरणस्य
 चःससंतस्यवाचयवाचकन्यायांतत्त्वस्यसाध्यहेतुतस्यायमादिनिगमनोतस्यचभागस्यवारणा
 यतस्तस्यविषयसर्वमात्रधेयंयमेवमित्यादावतिरिक्ताप्रसिद्धिःनचकोट्यप्रसिद्ध्यायमेयंनवेतिविप्रतियत्तेःयस्य
 स्याद्योगान्नतादृशीप्रतिज्ञाप्रकृतानुमिति विषयतासम्प्राप्तविषयताकलंप्रकृतानुमितिप्रकारतासम्प्राप्त्य
 कारताकलंवावक्तव्यमितिवाच्यं सकलाभिधेयवृत्तिधर्मवत्सकलाभिधेयनिष्ठासंताभावाप्रतियोग्याकाशाभा
 ववर्द्धेद्व्यभिधेयविशिष्टयसंबोधकेउपनयेतिव्याप्तेःतथापिप्रकृतपक्षेप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयकलंतद-
 दि-

राम-

नविषयत्वंप्रकृतयंचप्रत्ययसकप्रतिज्ञादिस्थितेतुपक्षेप्रकृतसर्वस्यवैशिष्ट्यबोधकोहेतुर्नतुप्रकृतसाध्यस्य ता
 दृशविषयताविलसराविषयताशून्यत्वंप्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्धौयथिकव्याप्त्यविषयकलंवातदतिरि
 क्तविषयत्वंवद्विद्याप्यालोकवत्संभवीयवतोवहिमान्धमादिधनव्याप्यध्रुवत्वानुपपन्नोवहिमान्धमात्सतादिव्याप्यद्वयत्ववेदि
 स्याःसंमहायप्रकृतहेतुसाध्यमात्रादानंनवद्विद्याप्यध्रुवत्वानुपपन्नोवहिमान्धमात्सतादिव्याप्यद्वयत्ववेदि
 दंसतादिमद्वयत्वादिसादिकंतुन्यायप्रयोगःविशिष्टयसोपस्थापकदेवतादृशव्याप्तिप्रतीतावाकोसाविर
 हेरणादाहरणानुत्यानादयमातिप्रसंगतअतएवनेकदोभयव्याप्त्युपन्यासोपियदिचमेतःप्रवृत्तिअयंजोर्
 सादेरेवप्रतिज्ञायायथोपवर्णितविशिष्टज्ञानजनकलंतादात्म्यनगोःसाध्यत्वात्तात्त्विकानुपपत्तिसागता
 देःसाध्यत्वानुपपत्तेःपदार्थतावच्छेदकजातोहेतुर्वाच्ययोगान्नवहिमानित्यादौयुनरनुमितौपक्षेसाध्य
 स्यवहेःसंयोगात्मकःसंबंधोभासतेतथैववहिम्याप्यध्रुवत्वानित्याद्युनयसंगमात्शङ्कानेतुवहिम
 तोअभेदःएवंभेदसाध्येभिधेयतेभिन्नमित्यादावविवेकलक्षणमिति सस्मादप्युक्तेतदायादृशयससाध्यकाःय

स्येयादश्यादशविशिशयार्थवोधिकाः प्रतिज्ञाः संप्रदायसिद्धः तादृशानां बोधानामन्यतमेनाप्यनिवर्तनीयस्य संश
यस्यानिवर्तनीयतावतावोधनामन्यतमेवोधस्तज्जनकत्वं वक्तव्यं एवं च तादृशेन गविषाध्यपुष्टिगवाभेदस्य संयोगे
न समवायेन वा वद्वेवहिमदभेदस्य समवायेन या कस्य कौया ककृतिमत्वस्य या ककृतिभेदस्य विशेषरात
येतरेभेदे इतरभेदवत्त्वस्य इतराभेदस्य इतरेभेदे वेत्तस्य इतरभिन्नभेदस्य च बोधाविशिष्यवक्तव्या
इतिदिक्तावत्सिधानिर्वर्तसंशयानिवर्तकौ वद्वेवोधजनकत्वमित्यत्र बोधे न्वेति तावद्वेवोधनिवर्तयतावत्संश
यनिवर्तकबोधे जनकत्वं वाच्यमित्यपिकश्चित्ताचैत्रः पचधितिघटोनेतराणीति प्रेतिज्ञायां साध्यविषयित्वा
नुयोगित्वयोः संबंधविधयेवानुप्रवेशात् यथोच्यदर्शितसाधुगुणकौ तोययिकव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्वस्य च
यस्यैतेनैवैव उच्यते यत्तादिति यावत् तावत्तथा चायमित्याकारः कस्युवच एव वा चाप्युच्यते नान्यानीयुनरन
न्यगतिकतया तद्याप्यहेतुमास्तद्वेत्त्या कारकयो ग्यतो वशाच्च तदा साध्यस्य तद्याप्यस्यैव यराभर्षः के
चित्तुवहिमानवेति नैविप्रतियत्तौ तदधीन संशये च वद्विमदद्वेवोभ्याभावयोस्तादात्म्यविशेषतात्वाभ्यां

राम०

तावद्वेवोधनिवर्तयतावत्संशयनिवर्तकः

को२

कोटिलेन जिज्ञासितत्वा तादात्म्येन वद्विमानेव साधयितुमुचितो न तु वद्विरजिज्ञासितत्वा तथा च तथा चायमित्या
कारैर्विहिमद्व्याप्यधमवोश्चायमित्याकारैर्वा उच्यते न तु वद्विमानेव साधयितुमुचितो न तु वद्विरजिज्ञासितत्वा तथा च तथा चायमित्या
हः यत्र चातरा तादृशबोने जातस्तत्रापि तादृशकार्त्वायोग्यतादिशालित्वरूपेण तज्जननयोग्यत्वांमसंतं
स्वाभश्च जातिविशेषो यस्याय कशा ह वाक्य शब्दपदवाक्यपदयोः शब्दयोरुपसंघट्टानोदवेति अन्यने
त्यादिः तथा चेदृश्यानुमितिसमानविषयकलिंगाविषयकशास्त्रज्ञानजनकन्यायावयवत्वप्रथः यति
रेकिशिहू दोनिर्धर्मइत्यादौ निर्वर्त्तित्वहेतुके यथाद्रुदभिन्नमित्यादिदृष्टान्तवतो हृदावतिधर्मशु
न्यत्वादित्यादिहेतुकत्वा उदाहरणस्यैव वारणाय सप्रानविषयकांतं यष्टविशेष्यकार्यकिं उपनय
वारणाय लिंगाविषयकेति यद्यपि प्रकृतिलिंगाविषयकत्वं यथैव इतरभ्यो भिद्यते यथैव तात्तुगंधवती तथा
गंधादित्यादीं वव्यायकं न चात्रोपनया संभव इदमर्थं धवलेन यराभर्षे हेतुत्वं तगंधवत्वान्वयायोगादिति वाच्यं
साध्याभावव्यायकगंधाभावाभावत्वेनान्वयात् अतएव व्यतिरेकिशिनचनेयं यथैव इत्येव यथैव त्ववती न इ

॥४॥

६०

तिनरतिमोजनमाययिवीलाभावाभावावतीत्यर्थलाभातहेत्वभावाभावत्वेनाप्यनयसंभवादुपेक्षकसंगतिरि
सादिकः प्राचीनयोगः यदि च दंडवानरक्तदंडवान् इत्यनयोना नुपयन्नस्तद्विशेषमुक्ततद्विशेषान्वयस्यैवाव्युसन्न
त्वादिसंभूयतेतदना नुपयतिगंधोपि। यस्याविशेषणत्वेनतदविषयत्वेचायंवहिसामग्रीमान्वहेरित्यादौयस्याविशे
षणत्वेनसाध्याविशेषणत्वेनचतदविषयत्वेदधेद्व्यंक्षः यमेयत्वमभिधेयंयमेयत्वात् गेत्वाभावोनसाक्षादिमानजो
लाभावात्इत्यादावव्यापकमतिव्यापकं चोपनयस्य तथापियस्यावच्छेदकविशिष्टेयस्यैवसाध्यतावच्छेदकवि
शिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वंतद्विर्भावेरालिङ्गविषयिविशिष्टत्वस्याभावोवाच्यः वस्तुतोऽलिङ्गत्वे तथा
चयत्नतहेतुतावच्छेदकावैविशिष्टत्वेच्छिन्नस्यप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नगमकतौपयिकंयद्यापि विषयत्वं
कतच्छून्यमर्थः तच्चहेतोसाध्यव्याप्यतावरगाहित्वंहेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावमाय
कतावगाहित्वंचद्व्यत्वव्याप्यसंयोगवत्तदतिधर्मवान् अयं द्रव्यत्ववान्गुणात्गुणाव्याप्यस्यवानयंस्पर्शवान्
रूपवत्त्वादित्यादौप्रति सासंभवायावच्छेदकहयोपादानं अन्यनानतिरिचदुक्तेमितिचमूलमुदश्यानुमित्यनूना

लिङ्गः

राम०

२ क्रियाप्रातिपदिकार्थयोश्च २

नतिरिक्तविषयभागपरं हेतुत्वमभिधेयंमेयत्वादित्यादौयंचमर्थयसकहेतुवारणाययंचयंता न्यत्वस्य वावश्यंवाच्य
त्वात्संख्यातिरिक्तसुर्वर्थस्यप्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वेनैवान्वयात् प्रातिपदिकार्थयोश्चमेदेनसाक्षादन्यस्याव्यु
सत्तेर्वह्यभागात्वाच्चेन्नस्येदंनमैत्रस्यमैत्रस्येदंनचैत्रस्यद्वयोरिदंनदमेकस्यचइत्यादौतथावहेतुत्वविशि
ष्टहेतोर्वत्त्वादिरूपसाध्यमेदेनान्वयोनसंभवतीत्याशयः चेन्नादिसंवेधाभावबोधस्यविनाविभक्त्यर्थविशेष्य
तामनुपयतेचचेन्नान्यवतीत्यादौतिडर्शयेवविनाप्यनुयोगिनिसप्तमीसुर्वर्थस्यासुर्वर्थप्रतियोगिकाभा
वेत्यर्थःप्यभवाव्यात्इतिहेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्याऽव्यवतावच्छेदकरूपशून्य १ हेतुसत्पुदाह
रणान्यन्यायावच्छेदत्वेतत्त्वतादृशावच्छेदकंहेतुत्वादिकमिति तुकेचित् हेत्वभिधानेतिजिज्ञासाजनक
त्वंतद्योग्यतावाक्यत्वंन्यायावयवत्वंलिङ्गेत्यादिलिङ्गविषयेतिरक्षावदर्थितार्थकं। अभावहेतुकव्यतिरेकपुदाह
रणवारणायलिङ्गीतिर्लिङ्गसाध्यंतद्विषयकंतद्विशेष्यकंतेनदंजलंनिःस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वा
दिदंद्वयंजलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वादित्यादौयन्नजलंतमिनिःस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषयत्व

चिः अ० दी० अ०

६१

साधुदाहरणेनानिप्रसंगः लिंगविषये सस्यद्वौ क्तव्याप्यत्वाविषयार्थकत्वे तु हेतुवारणाय लिंगाति लिंगविषय
 त्वं च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भावेण वाच्यं न वद्विमान्वद्विमान्मिमांसा
 दयं हेतुः इदं वा हेतुत्वं तत्त्वेन प्रमीयमानत्वादित्यादौ हेतो नानिप्रसंगः लिंगविषयकज्ञानजनकत्वा नियतत्वं
 गिविषयकज्ञानजनकत्वनियतावच्छेदकत्वं वच्छेदकरूपत्वं तत्त्वमित्यादिकं तु तादृशावच्छेदकरूपान्तराग्रहेपरिवेधे
 दुर्महादनुपादियं अनुमिति सादिजनकां तं यामावर्त्यैवार्थकं निगमनवारणाय साध्या विषये सादि साध्या
 विषयकत्वं च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भावेण पूर्वोपदर्शितसाक्षात्
 रं परसाधारणप्रकृतपक्षविशेषणत्वेन वा तेन पूर्वोपदर्शितहेतो इदं वा हेतुत्वं तत्त्वा प्रमीयमानत्वादयं हेतुरिदं वा
 हेतुत्वं तत्त्वेन प्रमीयमानत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः इदं न दंडाज्जातं दंडसंयोगाजन्यद्वयत्वादयं न धर्मादालो
 कवानादौ धनशून्यत्वादित्यादौ व्यतिरेकिण्युदाहरणस्य हेतुत्वस्यैकसाध्यान्वितस्यार्थबोधकं यं यदशास्त्रिन उपनय
 स्य च वारणाय हेतुविभक्तिमदि निःतर्क्यं च प्रकृतसाध्यान्वयबोधनसमर्थोपस्थितिजनकहेतुविभक्तिमत्त्वं हेतु

राम०

७१२

निसंयातायातः यद्विचर्यते यं वेतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानस्य विशेष्यतया भावस्य साध्यत्वं हेतुत्वं च सिद्धाधियमयावत्या
 यप्रयोगस्तत्र यथा तादृशज्ञानभावादत्यन्तं जायमिति दृष्टान्तास्त्रिभिर्विचर्यते किं पुनरुदाहरणं तद्विचर्यते तावयवोतरे
 यस्थितार्थान्वितस्यार्थबोधकविभक्तिमत्त्वं तत्त्वे उदाहरणान्यत्वेन वा विशेषणीयं केचित्तु साध्यविषयकधीजनकत्वा
 नियतहेतुविभक्तिमत्त्वनियतावयवतावयवतावच्छेदकत्वं समुदितलक्षणार्थ इत्याहुस्तच्चित्तं हेतुत्वप्रतियादकेति
 विभक्त्यर्थं हेतुत्वविशेष्यकान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः हेतुत्वं प्रमेयमित्यादियतिज्ञावारणाय विभक्त्यर्थेति
 तस्मादितरेभ्योभिधत्ते इत्यादिनिगमनवारणाय हेतुत्वेति विशेष्येति च घटोदं दंडाद्विधं मादित्यादिकानप्रतिज्ञातद
 दत्तेरतदात्मनश्चतुर्दशधर्मव्यायकत्वायोगात्संप्रदायविशेषाच्च तेन भूतन नित्यगमनेति नानाशं कनीयंति व्याप्ति
 रिति उदाहरणेति क्वचित् जिज्ञासानुत्पादयितुं हेतुत्वं न हेतुत्वं इत्यर्थः योग्यतासत्त्वान्वाव्याप्तिः अनुक्तो
 दाहैरण्य इतारयिदाहरणस्थले तादृशरूपतादृशयोग्यतासत्त्वान्वायावयवेति उदाहरणत्वं चेह नन्या
 यगर्भमवेयर्थ्या तसाध्याविषये सादि अयं न दंडादंडसंयोगाजन्यद्वयत्वादित्यादौ प्रतिज्ञा निगमनयोर्वा

42

सप्त०

123

याः संवधमयोदयाभासतइत्यपि वदंति अतः संवधम्यंतेति तस्मादित्यत्र तस्य देवत्वस्य साक्षात्कारे वता दशजा
नोपस्थितिसंभवात् पर्वतो वहिमान्वहिमान्ममीमान्वा तस्मादित्यादिकं तु स्यपि न प्रयोगः संप्रदायानुविरोधादिति
वदंतियतः हेत्वर्थान्वयानुरोधो वहिमानित्यादावपि ज्ञानलक्षणाति। तदसत्तयं च म्या ज्ञापकत्वे ज्ञाप्यत्वे वा लक्ष
णार्थे दोषपक्षौ तत्र लक्षणायां मानाभावात् अतएव कं आहतौ सौ व्यतिरेकौ। अतएव व्यतिरेके यतो द्वयं गुणैर्द्वयं लक्षणं
प्राप्तं हेतुत्वं तथा संभवमुपादकत्वं तापकत्वे चेति अतएव लोके किं वहिमदिति पृष्टे तद्गहं वहिमदित्युत्तरं तत्तु तदिति ज्ञासा
दमवत्वादि त्युत्तरं च न हितत्राने प्रश्नो येन लक्षणायां मानानेनेतरयेत् न वा परकीयभाविप्रमातुशेधादजिज्ञासिनाभिधाने
न वा कुत इति प्रश्नो ज्ञानमित्युपाहारः मानाभावात्। राहो रदहना न्नजलाजलं स्पर्शं विदुः प्राज्ञां धातुः नापि शब्दादित्यादौ तत्र
र्थान्वयानुरोधान्न लक्षणे हेतुमत्त्वं ज्ञानविषयत्वरूपं च ताप्यत्वं मर्थः। एवंच हेतुमत्त्वं शक्तावपि ताप्यत्वे लक्षणौ वा न च धृमा
रा लोकवाच्यं तौ वहिमान्वहिमान्ममीमान्वा तस्मादित्यादिकं तु स्यपि न प्रयोगः संप्रदायानुविरोधादिति
मनेष्यजिज्ञासिः रिति वाच्यं प्रकृतं धर्मान्वितस्वार्थबोधकं रोपस्थितप्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकं च संवधम्यंतेत्यासौ कपदवयवत्वं
स्यविवक्षितत्वात् यत्तु अयमात्माज्ञानादित्यादाव्यातिः। शक्तैव ज्ञानोपस्थितयो संभवेन लक्षणाया विहा दिति एतन्नायं हि

विं. ही. अ.

६३

ययकज्ञानस्य हेतुत्वादिकप्रवृत्तं तेष्वप्यास्मादि जिज्ञासापराधरादिप्रयोगः नचे ह्यज्ञानविषयत्वेनापस्मि निर्विनालसर्गाः अत्र
 प्रातत्रसुखादेरविद्यासुषुप्तिप्रसंगात् केचित्पंचम्यालो सशिकं देवत्वतियता वपवता वचे देकस्यवेत्ता दशप्रवत्
 यमि चार्थवयवता वचे देकस्य प्रत्यावयवत्वे वा विवक्षितमित्याह नव्यास्तु पंचम्याज्ञानज्ञाप्यत्वस्य साध्या वपपत्तौ न प्रातिपदिके
 पिलसर्गात्मा काष्ठा वै विवक्षितयदार्थैकदेवोपिज्ञाने प्रातिपदिका चो विषयत्वेनान्वेति। कर्तृकृतीवकृतौ धात्वर्थः पक्षमविशि
 ष्टप्रहेतुप्रपुन्यते आकांक्षावशान्दुर्मविशिष्टस्यैव व्याप्यत्वमुपदर्शिते। अतथाप्यार्थधर्मज्ञानादित्यादिप्रयोज्यपिधर्मादेर्वा
 पितोपदर्शनप्रसंग इति प्राहुः। इतरान्वितस्वार्थबोधकत्वे सति स्वीयं यदंशमिन्त्यपदंते धीविशेष्यका मय बोधजनकत्वे सति अ
 तपदवत्वे सति स्वीयत्वं तत्पदार्थविशेष्यकान्यवबोधजनकान्यत्वे सति वा न्यायावयवत्वं प्रतिष्ठाप्यते। प्रकृतयस्यान्वितस्वा
 र्थबोधकपदस्य साधितार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वे अर्थान्वितो न प्रतिज्ञा र्थो न्यायावयवत्वं हेतुत्वे निगमनवारणा योपस्थापि
 तोना प्रमेयत्वप्रमिधेयप्रमेयत्वादित्यादौ प्रकृत्यसाधितस्वार्थबोधकत्वं च सार्थान्वितो न प्रतिज्ञार्थोपि तु तदेकैवार्थ इति। स्वा
 र्थविशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकन्यायावयवत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकस्वार्थोपस्मितिजनकन्यायावयवत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यजनक

८५

रा. म.

स्वार्थविशिष्टबोधजनकन्यायावयवत्वं हेतुत्वात्त एव वाक्यतया हेतुर्थविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यसाधनेन पुनरवयवांतरार्थविशिष्टस्य

१५३

स्वान्वयविशिष्टस्य कस्य विदिति। इतरार्थान्वितस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वसुदाहरणत्वं। अन्यमाभिबोधकं तत्त्वतिरेक्यामिवो
 धकं तत्त्वत्वेति विशेषलसर्गा। इतरपस्यापि तार्थविशेष्यकत्वात् बोधजनकन्यायावयवत्वेनैव विशेष्यकतार्थान्वयबोधजनकन्या
 यावयवत्वं वाप्यनयत्वं। अथवा धीविशिष्टस्य स्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वे निगमनत्वे हेतुत्वप्रतिज्ञार्थेन विशेषणात्वेन
 नान्वेति किंतु तदेकदेशार्थे इत्युक्तं प्रायेण। इत्यवयवत्रयः। श्रीगणानुजाय नमः। एतावता प्रवेधेन सपरिकरे हेतुनिरूप्यतश्च
 संगतत्वनिर्णयारिरूपतत्त्वात् यकारित्वाच्च तदाभासिनेरुपराप्रतिज्ञातीते अथेति अनुमितीति। यथाश्रुतमिदं हेतुदोषा
 र्गालसर्गात्तद्वत्त्वं हेतुत्वं। तदमिप्रायसौ बोधेयसंकरे पीत्या विक्षेपति। तत्राभिमितिपदे अनुमितिनिष्ठकार्यता निरु
 पकसंबन्धित्वेनानुमितितकारणज्ञानेन। सामव्याप्यहेतुमान्यसः साध्या नित्याकारानुमितियरेवातेनैकत्रहेतोस
 मिचारादिग्रहेण न्यस्यपुरामशोदनुमित्यजनकत्वेपिन सतिरित्यपि वदंति। यवेतो निर्विद्विर्धमो बहुरभियेयत्वं वा प्रम
 यत्वाप्यभिचारीत्यादिमादय्यनुमितिप्रतिबंधाह। यथाचेति। ननु प्रतिबंधकज्ञानविषयमभिचारादिषट्कसाध्या
 देरपि प्रत्येकं हेत्वाभासत्वापत्तिः। अथविशिष्टविषयकं ज्ञानं प्रतिबंधकं तत्तद्वत्प्रत्येकं न विशिष्टमिति चेत्तर्हि
 यथाचेति अर्थमविषयविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादित्यनुशयेनाह। यदिति। केचित्तु इहानामेव हेतुनामिमानिलस

१५

दी. ६. अ.

६४ क

एतद्विज्ञानं भौममिव प्रथममपि ज्ञायमानमभिचारादप्रतिबंधकत्वं सभ्ययेत्यतः दर्शयता दशाभावाप्रतिबोधिर्नोयमभिचारा
 शरत्कृतप्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वं अग्रे च तत्त्वमित्यस्य तद्वत्त्वमर्थः साधयेव बाहुल्यहेतुलक्षणत्वमिति प्राहुः अत्रिगामवि
 वेक्षितो यदि प्रयत्नेनेति यादृशविशिष्टविषयत्वेनेत्यर्थः तेनानुमीतप्रतिबंधकयस्य विशेष्यकालमविषये साध्याभावा
 दोषहेत्वादिति हेतुनातिप्रसंगः अत्रेवैककत्वचेहानतिरिक्तवृत्तित्वेनेन विशिष्टस्यासत्त्वेपि निमित्तमुपेयाभावात्सद्वे
 त्वादिप्रतिबंधेपिनसतिः विशेषणीयं चनादृशविशिष्टांतराधितत्वेनेन प्रमेयत्वादिविशिष्टमभिचारादौ नातिप्रसं
 गः एवं च पक्षतावच्छेदकादिविरुद्धविशिष्टपक्षः पक्षनिष्ठस्य विरुद्धासाध्याभाववद्वृत्तिसाधनसौधने साधने साधन
 वद्वृत्तिसाध्याभावो वा हेतुदोषः येन कनापि संबंधेन तद्वत्त्वप्रकृतहेतुद्वैष्टः यादृशधर्मिणि यादृशधर्मवत्तात्तान् अतुमि
 तिप्रतिबंधकतस्य धर्मिणा सादृशधर्मवत्त्वे हेतुसंबन्धतयापि कश्चित् अथ पर्वतत्वेन पक्षत्वे वा हेतुन साधत्वे विशिष्टधर्मत्वे
 न हेतुविषयतादेः काचनमयत्वं विरुद्धदृश्यवद्विषयविरुद्धिपर्वतस्य महानसीयवद्विधर्मस्य त्वत्वे प्रमेयत्वस्य केवल
 धर्मस्य वावद्विधर्मिणिविशिष्टधर्मस्य वापर्वतपि विरुद्धमभिचारेन दोषः नवान्तसंबन्धेन तत्र तस्य हेतुहेतुत्वं अतस्तदुमीव
 चिन्तयत्यस्य कतदुमीव चिन्तयतसाधकतदुमीव चिन्तयतहेतुकानुमितिप्रतिबंधकत्वं वा अतथावनिर्वर्तिः पर्वतो व

रान

वच्छेदकविशिष्टसाध्यावैशिष्ट्यावगाहितस्य साध्यावच्छेदकविशिष्टसाध्यातिरूपितमाप्तियाश्रये हेतुतावच्छेदक

हिमान् पर्वतासन्निरहिमान् वा तद्विचाराः पर्वतादनेव धर्मादित्यादौ न केपि हेतुमात्राः स्यातादशाभुजिते प्रसिद्धत्वा
 दिति अत्रवदिति यदिष्यकक्षेत्रस्य विरुद्धविषयताप्रयुक्तस्य हेतुसमनुमितावनाद्यर्थमानसज्ञाने वापक्षतं वच्छेदकविशिष्टे
 यस्य साध्याविशिष्टहेतुमात्रावगाहितस्य च द्वयोर्मितरेकसत्त्वे हेतुत्वत्वं पक्षतावच्छेदकविशिष्ट्यादिकं चैवैतानि कनतुवा
 सवैश्यामासिप्रान्त्यतोमतिरेकतत्त्वात्तादृशवगाहितप्रसिद्धिराद्यर्थज्ञानस्योपेया। अनन्यगति कत्वात्तावच्छेदकस्य
 मात्रविश्रयानंतरे निर्वहित्वविशिष्टवैधर्म्यहेतुत्वेन सति तस्य विशेष्यविषयकत्वात्तावच्छेदकसाध्यातिश्रयानंतरे साध्यानुमिताव
 पि। तान् सज्ञानाविरोधित्वात्तादृशविशेषतादृशसाध्याविशिष्टस्य तादृशसाध्याविशिष्टस्य तादृशहेतुवैशिष्ट्यस्य चावगा
 दितोसाधनस्य यदिष्यकज्ञानं विरोधिविषयकं तत्त्वं तादृशज्ञानविरोधित्वं हेतुत्वत्वं तत्त्वं। तान् विरोधित्वं विषयविषयकग्रह
 विरोधियदविषयत्वावच्छेदयेव रीतिरुत्तरतः सर्वत्र समभिचारे लक्षणरादावनुसर्तव्यत्वे किंचित् किंचित्तुयादृशपक्षकया
 दृशसाध्याकया दृशहेतौ यावतो दोषः संभवति तावदनुमतिमेकमात्रे दोषस्य लेखनमेव हेत्वाभासत्वं संचानि रिरुक्तावगा
 त्याभावात्तिनवैष्येयं विषयमेव निरुक्ततत्त्वमवस्थामभिप्रायेण अभिचारादसाध्यादिभेदनिमित्तत्वात्तादृशमेव मात्राया
 प्यवाकिंचित्करत्वादिति प्राहुः स्यादेतत्तादृशद्वैतित्युक्तत्वादित्यत्रासाधारणोऽपि। सर्वसाध्यावच्छेदकज्ञानात्ता

त ५

तनि ७

दी. च. रे.

इसा

५५

संश्लेषेतिः कृतकत्वादित्यस्य सति पक्षे विपक्षे व्याप्यादमृत्वादावपि सस्यतद्विपरिद्वयं कालं तयोस्तस्यैव निराकु
रुते। दशाविंशतिरिति द्विः। सदेवोः। असाधारणः पक्षमात्रेतिः सन्प्रतिपक्षो विरोधिपक्षो मशी यस्मिन्तथातया देशाविशेष
हेतोर्भवव्याप्यत्वात्तद्विषयस्यैव साध्याभावव्याप्यत्वस्यैव विपक्षो विरोधिपक्षो यस्मिन्तथातया देशाविशेषमदशायां आसा
सत्वादनुमित्यजनकत्वात्तद्विषयस्यैव साध्याभावव्याप्यत्वादिविषयस्यैव विपक्षो विरोधिपक्षो यस्मिन्तथातया देशाविशेषमदशायां आसा
त्वात्तत्त्वसाध्याभावमिहानुमित्यनुदयारतस्यापि दोषत्वे स्पष्टं। कोहिसाध्याभावतद्व्याप्यत्वात्तद्विषयस्यैव साध्याभावव्याप्यत्वस्यैव विपक्षो विरोधिपक्षो यस्मिन्तथातया देशाविशेषमदशायां आसा
यः विपक्षो कस्तु प्रवारेण प्रवृत्तिर्भावेः। पञ्चज्ञानस्य यदनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकं तद्व्याप्यत्वात्तत्त्वकारकप्रमाविषयत्वं
च न साधारण्यं। तच्च द्विविधं। विषयरूपं साधारण्यं। बाधे प्रमित साध्याभाववानप्यस्यैव विषयत्वेन साध्याभावो ननुमितिप्रति
बंधकत्वात्। अविषयरूपं च विरोधिसामग्रीकालीनत्वादितद्व्यवधानमेव तद्विषये हेतोर्द्वितीयतन्त्रात्तद्व्यवधानेन हेतोर्ना
मेव न बाधेन दभावात्। अतएव नाश्रयतया वहिष्यमिवास्मिन्तद्विषयस्यैव साध्याभावव्याप्यत्वस्यैव विपक्षो विरोधिपक्षो यस्मिन्तथातया देशाविशेषमदशायां आसा
ध्याभाववद्विहेतोर्ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात्साधारण्यं। विषयत्वस्य च ज्ञाने निवृत्त्येव प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वात्
। सत्वादिसाध्यावेति प्रसंगाच्च यथा कश्चित्कदचित्स्यतिप्रसंगकत्वात्। विरोधिसामग्रीसमवहितो विपक्षो विरोधिपक्षो यस्मिन्तथातया देशाविशेषमदशायां आसा

मात्र

राम०

रामकोनस्य साध्यानुमितेः प्रतिबंधको मशी हितवद्विपरिद्वयस्य। अथ यद्विपक्षो विरोधिपक्षो यस्मिन्तथातया देशाविशेषमदशायां आसा
त्रनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकमुक्तं। अतश्च प्रतिबंधको भूतविरोधिसामग्रीकालीनत्वविशिष्टे परामर्शे तथेति चेत्तद्वैकाल्यं
दिसाधारण्यं साधारण्यं। तत्प्रतिबंधिकाविशेषतरेत्तत्तत्सत्त्वे कार्यत्वादस्य दूर्ध्वत्वात्। किंतु विरोधिपक्षो यस्मिन्तथातया देशाविशेषमदशायां आसा
चतत्त्वत्वेपितत्त्वे बाधावतारे नानुमितिप्रतिबंधकता साधारण्यं। कस्तदा अत्राप्रमाण्यं। भावस्यैव तदभावाप्यवैशिष्ट्यं तन्न निवेष्टयता
यथा च अत्र प्रमासाधारण्यं। विपक्षो यस्मिन्तथातया देशाविशेषमदशायां आसाध्याभावव्याप्यत्वस्यैव विपक्षो विरोधिपक्षो यस्मिन्तथातया देशाविशेषमदशायां आसा
विरोधिपक्षो यस्मिन्तथातया देशाविशेषमदशायां आसाध्याभावव्याप्यत्वस्यैव विपक्षो विरोधिपक्षो यस्मिन्तथातया देशाविशेषमदशायां आसा
मेव तथा। तद्व्यवधानेन हेतोर्ज्ञानरूपसंबंधेन तस्य समुदात्तत्वेन तयोर्द्वयविषयत्वादिति। तच्च साध्याभावव्याप्यत्वस्यैव विपक्षो विरोधिपक्षो यस्मिन्तथातया देशाविशेषमदशायां आसा
विषयतया साध्याभावव्याप्यत्वस्यैव विपक्षो विरोधिपक्षो यस्मिन्तथातया देशाविशेषमदशायां आसाध्याभावव्याप्यत्वस्यैव विपक्षो विरोधिपक्षो यस्मिन्तथातया देशाविशेषमदशायां आसा
प्रविषयकत्वेन प्रतिबंधकत्वे विशिष्टं च तत्राप्रतिबद्धमिति चेत्। तत्किं सर्वत्र सति पक्षे साध्याभावव्याप्यत्वस्यैव विपक्षो विरोधिपक्षो यस्मिन्तथातया देशाविशेषमदशायां आसा
थाकथं चित्संबंधेन तद्व्यवधानेन प्रसक्तं। अतएव विज्ञानरूपस्यैव तदभावाप्यवैशिष्ट्यं तन्न निवेष्टयता
शसंबंधावगाहितेन ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेन तद्व्यवधानेन सर्वत्र प्रतिपक्षे हेतोर्नास्ति च कश्चित्कदचित्स्यतिप्रसंगकत्वात्। विरोधिसामग्रीसमवहितो विपक्षो विरोधिपक्षो यस्मिन्तथातया देशाविशेषमदशायां आसा

(यद्यपीति) एषा गुणाभावात् सत्तायाः पकारे अतिशयेन गुणत्वप्रत्यक्षेण दवेधकोरनुदयात् न चैवं न शिरः कपालं शुचिप्राणं गतादि-
 वाप्योगमप्रतिरोधः स्यात् तत्रातु क्लेशकीभावेन वलवतराग मदिरोधेन च व्याप्तिनिष्ठस्य नुमिते श्चानुत्पत्तेरिति भावः ॥ ये
 हेत्याद्यभ्युच्चमात्रे प्रत्यक्षप्रत्यानुमानिकवादादिनिष्ठस्य प्रतिबंधकत्वेपि प्रादे प्रतिप्रतिबंधकत्वात् योप्यताज्ञानेनान्यथा
 सिद्धत्वात्तदभावेन तत्र हेतुशक्तिवत् एवमप्युपनीतभावे विशेषप्रतिबन्धनं दत्ततायादुर्वीरत्वात् यद्यपि लक्षणातः सामान्यप्रती-
 तवता विशेषजिज्ञासानुरया तस्मान्न लक्षणानंतरि विभागो युक्तः तथापि सव्यभिचारपुरस्साधारणासात्रप्रसिद्धतया तस्मा-
 त्स्य लक्षणावेदुधमानेति वासिभि रसाधारणादि साधारणस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिः तद्वा रजस्येव च साधुता प्रतीयेत अतस्तद्वा-
 रणा यत्तदसाधारणस्य व्यभिचार इति कश्चित्सामान्यज्ञानाधीनो विभागो न तल्लक्षणप्रत्ययमपेक्षते अतः प्रथमविभागात्
 सापि न हो षडत्याह प्रससंक्तिरनुमितिपुति वीतदुपधानमवापकं अतिव्यापकं च तथा विधवा निष्क्रमेण संहितौ अतस्तद्यो-
 ग्यता वा व्याप्ता दशमास्यादिरूपा न च विरुद्धो भय व्याप्यत्वमेकस्य संभवतीत्याह राकस्येति साध्येति ॥ कोरिद्वयोपस्था-
 पकं ससाध्यसंदेहजनकं साध्यसंदेहजनकं कोरिद्वयोपस्थितिजनकमिति यावत् आश्रयतया विवक्षितया वारित्यत्वा-
 नित्यत्वोपस्थापकस्य नित्यत्वसाध्यज्ञानस्य आवृत्तत्वात् न च तत्वाभ्यां वदितदभावोपस्थापकस्य न हो साध्यस्य वारणा

राग

यजनकोतः तथोपस्थितेः साध्यसंदेहजनकत्वात् धर्मतावेष्टकपुरोदितत्वादिविशिष्टवर्जितमसंज्ञयजनकतया तद्वारणा-
 यकोरिद्वयोपस्थापकेति न च तदसाधारणतया समाख्येति वतिवाच्यं तत्रापि तदुत्तरीता दशयां विविधदशीनसंशयानुपधाय
 कत्वेपि तज्जननयोग्यताया अतिरुतेः अतथा यथा यथेयसाधौ साध्यतदभावनिष्ठप्रदर्शनां साधारणा व्याप्तिप्रसंगात् प्रतिपु-
 संवलनदशां हेतुमत्ताज्ञानस्य साध्यसंदेहजनकत्वप्रसिद्धे तु वारणा यकोरीत्यादि हेतुना साध्यप्रतिहेतुता तदभावस्योप-
 स्थापनात् उभयोपस्थापकत्वेन कस्यापीत्यपि कश्चित् ॥ इदं द्यगुके नित्यं अगुत्वादित्यु दौ साधारणधर्मवद्विज्ञानस्य कोरुपा-
 स्थितिसंशये च प्रतिहेतुतया तद्विषये धर्मिणो संहितौ अतिप्रसंगः स्यादतः पक्षधर्मेतिाप सयदंधर्मिमात्रप्रशंनचैवैते वा-
 द्याः शब्दादित्यत्रोपाध्यायतरेषा साधारणपुतिः इष्टत्वात् अन्यथा बाधासिद्धोरन्यतरवतारदशाया साधारणा संश-
 हायतेः असिद्धसंकीर्णत्वेन सव्यभिचारमया प्रवेशसव्यभिचारसंकीर्णतया असिद्ध्यनंतर्भावापत्तौ तस्यातिरिक्तहेत्वा-
 भासत्वापत्तिरनेन व्याप्यविरुद्धे साधारणममसादायतिप्रसंगः ॥ धर्मिणि यदुपावच्छिन्नयद्विज्ञाने साध्यसंशय-
 जनकं तदुपावच्छिन्नस्योक्तत्वात् स्य साधारणात्वादिसिद्धांते स्फुटीभावस्यति ॥ इदं विषयकमात्रे वति वाज्ञानत्वादित्य-
 दौ प्रामाण्याप्रामाण्यसंशयस्य तदुपरी की भूतसाध्यतदभावविषयकतया कोरुपस्थितिरूपसजनकी भूतज्ञानवि-
 षये ज्ञानत्वेनातिव्याप्तिशंकापि साधारणधर्मवताज्ञानस्य तज्जन्यकोरुपस्थितेर्वी संशयजनकतया तद्वानस्य ताद-

विंसी अहे

५७

शंशं यो हेतुत्वात् प्रामाण्यसंशयः पश्यते तु ज्ञानत्वं लक्षणं सप्रानधर्मं दर्शनात् ताने प्रामाण्यस्य ज्ञानविषयतात्त्विकसाधनं
साधनधर्मदर्शनाच्च विषयेन दूतस्य संदेहः अत्र प्रामाण्यसंशयानुविधाने तु प्रमात्वज्ञानस्य विरोधित्वस्य प्रतिबंधकतया
तदप्यसारणप्रयुक्तमित्यस्माकं व्यक्तत्वात् व्याप्यतासंशयस्य पृथक् व्यापकवृत्तासंशयहेतुत्वसंज्ञानपदतिश्रुत्य
परहेतुत्वाभिमतविशेषात्तु तेन संबन्धेन तदज्ञानस्य संशयादिजनकत्वसंज्ञायां तेनात्मत्वकपालत्वादिसाधकं
समवायसंबन्धेन हेतुज्ञानघटादौ विषयत्वसंयोगादिना तत्संदेहजनकेनातिप्रसंग इति विप्रतिपत्तौ प्रत्येकं केचित्
योपस्थापकत्वाभावात्तस्य साध्यपदेन तद्धारणात् मिलितस्य तदुपस्थापकत्वेपि न तदज्ञानेन तथा नवामिलित्वा
द्वयोर्जनकत्वात् तथापि बायेन संबन्धेन तदज्ञानेन उभयकोट्युपस्थापकत्वेन संबन्धेन हेतुत्वेनैव संशयमिच्छाशित्वमिति
अनुपसंहारीयस्य संवेति अनुपसंहारितादशायां साध्यतदभावसहचरित्वनिर्वाणभावे युक्तत्रमेण वास्तव्यात् सद्
चरितत्वादाये वत्तसासमन्वय इति भावः केचित्तु व्याप्यादिधर्मविसाधारणज्ञानात्संशयस्योदयात् तदज्ञाने च
स्ततः साधारणज्ञानेन नुदयात् साधारणतानं हेतुस्तत्र निश्चयत्वमकिंचित्करं गौरवात् तथ्यचपक्षस्वतन्त्रे शयात्म
कतदभयसाहचर्यज्ञानात् भवेति तथात्वमिति भावः इत्याहुः तच्चिन्मा ननु केवलान्वयिसाधकानुपसंहारिणो साध्याभावात्
सिद्धौ तत्संशयो यभावाद्वा मिश्रः रावेयत्र स्थिरधर्मिणि पूर्वघटत्वगं हीतं तदुत्तरदशायां तत्रैव संशयो वशात् घटत्वप्रहेतु

राम०

तदभिमो यमिति अमे च घटत्वनिश्चयविषयी भवदमि वा वृत्तेन गत्यमारात्तया साधारणोदहेति विवृत्तस्तस्या
वृत्तत्वाभावेन तत्र लक्षणायोगादित्यतस्तयोर्लक्ष्यत्वाभावेन परिहरति केवलान्वयोति अतएव यतएव एव वेदोषाधीनं तदोष
त्वेन तस्य तस्यानित्यदोषत्वेन तस्यासाहजिकदोषत्वकाक्षिकत्वानुपपत्तिः एवं च यत्र दोषतत्प्रयोजकवस्तु तदज्ञानेन तत्राति
त्यदोषत्वमपि यत्र तु पुरुषस्य तत्प्रमाणतत्र तदपि प्रममात्रादपि दुष्टत्वेति प्रसंग इत्याहुः कुमथेति कश्चित्परितुः अये घटय
तत्वादित्यादावव्याप्तिः सावसंदेहप्रयोजकं हितस्य साधनतदभाववत् व्यावृत्तत्वं नैकस्य धर्मस्य तदुभयव्यावृत्तत्वं संभवति अ
साधारणतु तस्य पक्षमात्रेति तया अतस्तस्यालक्ष्यतया ज्ञेयं यति अये घट इत्यादि एवं च वृत्तिगगनादिकमिवासाधारणं
पक्षवृत्तिता प्रमदशायां साधारणस्य संकरः न चोभयव्यावृत्तत्वं वृत्तिमत्वयोः स्वरूपतो विरोधः निश्चितसाधनतदभाव
वत्तव्यावृत्तत्वेन संदेहप्रयोजकं तया सतितुल्यन्यायतयानिश्चितसाधनतदभाववृत्तित्वस्यापि तया त्वे सदेतावपि साध्या
भाववत्त्वमभिधाय वृत्तिलग्रदरशायां आतिप्रसंगतं न च तादृशनिश्चयविषयस्य धर्मिणो वास्तव्याभावादिमत्वमपि
तंत्रोभावाभावात् किंच तत्र संदेहजनकता वच्छेदकरूपस्य विशेषणत्वेन विचारिणो सप्रानधर्मज्ञानसादित्वेन तद
ज्ञायमेव्यातिरुपलक्षणात् असाधारणजीर्णतादृशयामिति व्याप्तिः असाधारणप्रकरासमयोस्तत्वेन प्रमविषययोरनित्य
संबन्धे विरोधदर्शनादज्ञायामिति नुत्यादप्रयोजकत्वेन तु वास्तवहेतुदोषत्वे अन्यथा अनुमित्यनुत्यादप्रयोजकता

चिं.सी.अ.हे

५६

नविषयतामत्रेतिहेतुदोषविशेषाहः।अनवगतसाध्यसहकार्येसतिअवगतसाध्याभावसहकारणयाविरुद्धत्वेमेवतयोपि।इदं
 चाभ्युपगमवादेनावस्तुतोवारीतलसरास्यनतत्रावामितिमियो।यद्रूपतानमनुमितिप्रतिबंधकंतेदवविभाजकंअस्यव्याप्ति
 प्रसंगइत्याभ्युपगमयति।नेतदिति।वस्तुतस्तत्तदप्यप्यपकत्वादित्थानमेनुमितेस्तज्जनकस्यवानप्रतिबंधकंविरोधिविषयता
 भावादेवमुक्तं।आपिपसदतित्वेसतीति।विरोधित्वं।विरोधिसाधनविषयत्वं।अव्यावृत्तिपदेअत्यन्ताद्येनअवच्छेदार्थकंतेनसंयो
 गसंबंधेनअभिचारिराद्वेदेतोअभिचाराभावदशायांनानासंगः।साध्यवृत्तिसुनासाधारणइतिवदये।अपसधर्मधर्मारिवा
 रणायसत्यंते।पसःसंदिग्धसाध्याधर्माविशिष्टहेतुतद्वृत्तित्वग्रहाविरोधित्वहेतुतदर्थः।तथाचयसतावच्छेदकरूपेणप
 सेसाध्यातावच्छेदकरूपेणसाध्यस्यहेतुतावच्छेदकरूपेणहेतुकीयते।आनंदविरोधित्वस्यलाभात्पससाध्यासाधनाप्रसि
 द्दिस्वस्त्यासिद्धिबाधमतिरोधानांतिरासाअसिद्धिसंकीर्णसंग्रहश्चविरोधोपिफलतःप्रतिरोधसंबन्धःतदन्वयेनवाविरो
 धिविशेषरागीयंयैवस्यतिचसिद्धातेविरुद्धत्वेन्येतिहेतुसाध्यसामानाधिकरणग्रहाविरोधार्थकंसंबंधपदवत्तेनप्रकृत
 हेतुसंबंधिताविरोधित्वेतात्पर्योपवर्णनेनप्रायशोवाधादिवारोपिघटत्वमनित्यंघटत्वादित्यारोप्रयत्नसाध्यमि
 तितत्प्रतिभातिवस्तुतस्तुअनुमितियदतत्कारणानयं।आश्रयासिद्धादिवारणायसत्यंतेतादृशपसकंतादृशहेतु
 यहाविरोधार्थकंअनयाचवाचोभंग्याव्याप्तिग्रहविरोधित्वमेवाभिमतेतितनवहिमानवहिमानद्वत्वादित्यादौहेतुः

गत

साध्यवद्वृत्तित्वादेनीसंग्रहः।विवेचयिष्यतेचेरमुपरिष्ठाता।सपक्षेतिसेपातायातेअतएवतुपदंविहृदोपीत्यादिकं।अर्थेतिविशेष
 रापसहृत्तित्वेसाध्यावाप्यवद्वृत्तिहेत्वाभासत्वंहेतुवदाभासत्वं।वत्यर्थश्चरन्तिमत्त्वं।एवंचसाध्यतदभावव्याप्यसंग्रहविरोधि
 वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधिरूपवृत्तमित्यर्थः।साध्यतदभाववृत्तित्वेसाधारण्यं।निश्चितसाध्यतदभावव्यावृत्तत्वमसाधार
 रायसाध्यव्याप्तिद्वयग्रहविरोधीतिरदये।असिद्धिविशेषस्तद्वृत्तित्वेहेतिमत्त्वग्रहविरोधिसाध्यतदभावव्यावृत्तत्वमपिपदी
 दशातदोअसिद्धोवत्तेचेदिदमेवासाधारण्यवोध्यं।साध्यापसिद्धादिवारणायविशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्वेवाचं।आपकसामा
 नानाधिकरणमिदंवाप्यत्वेनदितीयस्यभेदोरीतिस्तत्त्वेवाकेचित्तु।असाधारण्यभावकालावच्छिन्नसाध्यतदभावव्याप्यत्वम
 न्यत्वंविवक्षितं।विशेषणभावात्तवस्तुतोमायस्यविरुद्धस्यवाअसाधारण्यसंग्रहइत्याहः।तेचित्तो।अर्थेति।विरोधदिक्
 रकंसाध्याभावेत्यादिव्यर्थे।तस्यार्थकोप्रमाराभावादितिभावः।प्रथममित्यादिजगन्मित्यादिचदृशंयथाकृतेः
 वीनापीत्यादिसपसविपसत्वावच्छिन्नवावृत्तत्वंसर्वतद्वावृत्तत्वं।अर्थेति।सपसगतत्वविपसत्वावृत्तत्वेयोर्दृष्टताया
 मनुययोगादितिभावः।पक्षानिरेक्तेत्यादि।आप्यविरुद्धयोरसाधारण्योःसंग्रहायपसतिरिक्तपदेयत्वेसंदिग्धसा
 ध्यकत्वं।धमेत्यादिदृशंयथाश्रुतनतुसममीसमासात्पक्षानिरेक्तेवर्तेतेयतसाध्यवत्तात्रवृत्तिसाध्याभाववत्तात्रव
 तिवत्तद्विन्नेत्वमित्यर्थत्वमिदं।पसदतीत्यादि।विरोधःसाध्यासामानाधिकरण्यसहृत्तित्वसाध्यसामानाधिकर

चिदीचदे

६८

रात्रि विरोधी यानुमिति तौ पर्यायकस्य जनकज्ञानविषयस्य संबंधस्य सपक्षसत्वादेरभावस्तद्वत्त्वमर्थः। सपक्षविषयसत्वात् ज्ञत्वस्या
 साधनधारणस्य निष्प्रयत्ने साधनसामानाधिकरण्यस्य संदेहान्न तस्य तत्त्वविरोधित्वं पक्षवत्तौ विरुद्धमित्येव ज्ञेयतादृशा
 भावस्तद्वत्त्वमर्थस्यपि केचित्तत्त्वसाधनानां यथोक्तरीत्या यथाभूतं नाव्यासादिसंभावनापरंतु तद्भावात्तुमिति स
 तिवेधकतेयातेवादेत्याभासत्वावच्छेदकत्वं न पदेन न घटतां किं तेन ते वादेत्याभासविभागमत्रोपयोगित्वादित्याशयवाक्य
 सङ्गत इति। संदेहप्रत्येव साधारण्योदिविशिष्टधर्मवत्त्वमिति ज्ञानत्वेन हेतुतात्तन्ननककोटिद्वयोपस्थितिप्रतिपत्तादृशधर्मज्ञा
 नत्वमत्रोत्पत्तिहाउभयेति साध्यसंदेहजननेति प्रकृतं यथा कथंचित्कोटिद्वयोपस्थितिः सन्त्युभयसाधारण्यसंदेहजननी
 नियामकेतुसाधारण्योदिविशिष्टधर्मवत्त्वज्ञाने अतएव धारावादी संदेह इति मते तु धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिशिष्टद्वयविशि
 ष्टधर्मज्ञानसाध्यसंदेहजनकं तद्वत्त्वमेव वक्तव्यम्। कोटिद्वयसद्वृत्तत्वादिना सातत्यार्थत्वादेरुत्पत्तत्वादिना धर्मिशि
 ज्ञानमेव साध्यसंदेहजनकं न तु तदानीं साहचर्यदिज्ञानमपेक्षत इति नयेतु यद्वयविशिष्टत्वेन गृहीतधर्मस्य धर्मि इति ता
 ज्ञानेन यातद्वत्त्वमेव वाच्यं तच्चैत्यादिनेन साधारण्येन साध्यतदभाववच्छादनेति मत्तथा त्वा संभवात् एकको
 टिद्वयस्य वृत्ते कोटिमद्यादृशस्योपि धर्मस्य वृत्ते विज्ञेयधर्मि दर्शनतया संशयविरोधित्वाच्चासत्प्रतिपक्षे च परामर्शप्राप्ता
 रात्रिसंशयोत्तरमेव साधयैशयात् नापि निष्प्रयत्ने साध्यतदभाववच्छादनेन तद्विषयत्रयसाध्यादिमत्तनिष्प्रयत्नवच्छादने

रात्रो

येन येन रूपेण यत्र यत्र तन्निष्प्रयत्नं तेन तेन रूपेण तद्भावात् ज्ञत्वत्वा। अपि सत्त्वा साध्याप्यवृत्तिसाध्यवृत्तिसत्त्वासाध्यवृ
 त्तिप्रमेया। रात्रादिनिष्प्रयत्ने सामान्यतः पक्षेपि साध्यादिशिष्टयादृशत्वात् प्रमेयः। द्वितीयतु विशिष्टपक्षे साध्यनिष्प्रयत्ने
 वश्यादिना साध्याप्यवृत्तानिष्प्रयत्नेपि निष्प्रयत्नत्वात् प्रमेयः। द्वितीयतु विशिष्टपक्षे साध्यनिष्प्रयत्ने वश्यादिना साध्या
 प्यवृत्तानिष्प्रयत्नेपि निष्प्रयत्नत्वात् प्रमेयः। नैष दोषो यादृश्यामिग्रहसति नासाध्यानिष्प्रयत्ने वश्यादिना साध्याप्यवृत्तानिष्प्रयत्नेपि तथा
 त्वाप्यनैष दोषो यादृश्यामिग्रहसति नासाधारण्यतद्भावावेन विशेषतस्तत्त्वसाधारण्यभावाविशिष्टतद्भावा
 भावेन सामान्यतस्तत्त्वसाधारण्यविशेषणोदिविशिष्टाभावादेव साध्यासोपपत्तिप्रसंगो नान्यामिति चेत्
 चेत्। एवं सति एकैव नान्यो गृहीतायामसाधारण्यस्य न कंचिदपि प्रतिसममिचारित्वस्यास्य सातदपि तत्त्वसद्वृत्तिसा
 ध्याप्यवृत्तिसाध्यादिमत्तनिष्प्रयत्नेपि निष्प्रयत्नसंगच्छा नदिधरो त्रयो नित्यमराज वा रजेश दत्वा
 मिति वत् अनित्यत्वव्याप्यवत्त्वमिति तदानीं निष्प्रयत्नः। अभिहितं च निष्प्रयत्नसाध्यतदभाववत्त्वमिति वत्त्वमिति
 प्रयोजकमिति किंतु साध्यतदभाववत्त्वमिति वत्त्वमिति वत्त्वमिति वत्त्वमिति वत्त्वमिति वत्त्वमिति वत्त्वमिति वत्त्वमिति
 ध्यहेतुता सामानाधिकरण्यस्य विरोधार्थः। कमर्थो विरोधविशेषणो तेन साध्यसाधनयोः प्रसिद्धत्वेन स्य परस्परसामाना
 धिकरण्यदीनां च निरासः। पक्षपक्षधर्मिमात्रपरंतु यावद्ययदमिति त्वेहेतोर्ज्ञेयतेन तत्र तत्रानुमिति विरोधियद्रूपेण इत्यर्थः।

साध्यायकौस्तुभभावप्रतियोगित्वेन च तथा वाधप्रतिरोधो दुर्धर्मविशेषितत्वात् न तद्विशेषो सर्वसाध्याभाववत्तत्वात् यदेतत्प्रतिक
नुसाधनत्वात् यदेविरोधना विपक्षवृत्तिरिति न स एव कारणानुगमकं रूपं यदेतत्प्रतिक तस्यैव साध्याभाववत्तत्वात् निरस्यति हेतु
भास्यस्य लक्षणानुरोधेनेति तेना अनुमिति विरोधित्वेन च तत्त्वसंज्ञाकरणेना असाधारणस्य प्रतिपक्षोत्पापकतया हेतु
त्वसंज्ञाभासिः अन्यथा पुनरप्यत्र साध्याभावज्ञापकत्वेन सा सा साध्यावत्त्वानुमिति विरोधित्वेना सर्वमनित्यमित्या
दिसं प्रसायमर्थं नुरुधवेदः अतएवाग्रेतावतर्भावपिप्यति नापीति निमित्तसाध्यावत्ति साध्यावत्ति मेव च तत्तत्त्वमित्यर्थः अ
नुपसं सर्वइति साध्यावत्तत्त्वसंज्ञाप्रतिपक्षत्वादिदस्य च वरुदा तस्यैव वेद्यत्वात् अन्वयता यतिरेकतश्च सह
कारणदृश्यामीदृशद्वित्वमनुपसंज्ञाप्रतिपक्षत्वेन नैवमित्यपि कश्चित् विपक्षेति अत्र विपक्षत्वे साध्याभाववत्त्वं अनुप
मेव वक्तव्यं साध्याभाववत्त्वमिति न साधारणद्वित्वमनेव स्फुरतस्मिन्निधानात् ननु निमित्तप्रयगर्भे तत्त्वानुसंगप्रतिवे
धकत्वात् न च वस्तुतो यत्र तन्निमित्तप्रयगर्भे तत्त्वज्ञानप्रतिवेधकं रूपं तरेण साध्याभाववत्तयानि निमित्तैरुपांतरेण हेतु
ज्ञानेन प्रतिवेधकत्वात् साध्याभाववत्त्वमिति हेतुद्वित्यादिशादज्ञानानामप्रतिवेधकत्वापाताच्चायत्तु साध्याभावसंदेहेन संदि
ग्धानैकैकिकत्वापत्तिः यदाहः तद्विपक्षेपसममेवावधिचारइति तन्नाम निमित्तप्रयगर्भे तौ यानि चारसंशयायोगात्तदनि
श्चयदृशायां तत्त्वकूलतर्कस्फूर्तसिद्धिर्ना नैकैकिकस्यैवत्वात् हेतुसाध्याभावसामानाधिकरण्यवगाहितयेव ज्ञानस्य

रामे

व्यामिश्रविरोधित्वात् अत्राप्यस्य साध्यातिरिक्तस्यैव धर्मतातिरिक्तधर्मत्वानुपमेयत्वादित्यादौ अनुकूलतर्कविरहिणो वाध
प्रतिरोधयोरेव तारोप्यस्यैव संदिग्धानैकैकिकतया अप्रयोजकतया जीयते एव वदन्तीदानीं कलेत्वाद्यः शक्तिसाधका अपि
अन्यथाप्यतिरिक्तैः सर्वत्र साध्यावत्तानि प्रयोज्यतां व्यामिश्रदस्य दुर्विज्ञातापस्य विपक्षान्तरत्वादिना सर्वत्र सत्यतिपक्षत्वप्र
संगाच्च अथ साध्यावत्तद्वत्तत्वात् नो न्याभावगर्भे व्यभिचारयोरेकतरोपादौ न अन्यतरा व्यामिश्रसाध्यावत्तानां प्रतिवेधकज्ञानविष
यत्वेनाभावद्वयानुगमेपि हेतुमतितादृशसाध्याभाववत्त्वस्य तादृशसाध्याभाववत्ति हेतुमत्त्वस्य तादृशभावहेतुसामानाधिकर
ण्यस्य साध्यावत्तद्वत्तत्वात् हेतुसामानाधिकरण्यमहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयितयान् यव्यामिश्रविरोधितावच्छेदकत्वेन विभाजनान्ना
सं ग्राह्यः अविरोधित्वं तेन साध्याप्रसिद्धादीनां निरासः यदि पुनरत्यंता न्योन्याभावे योरेकतरोपादौ व्यभिचारानुसंगान्तर
तरणार्थं व्यामिश्रविरोधित्वमित्यादिकविभाज्यते तदा साध्या सामानाधिकरण्येनैव तत्त्वना न्ययव्यासयोः तु गमनीयाः प्राप्तिरिति
करुपेरावा ताः उपरायतावद्यामावगाहितं तदस्यैव क्व साध्याव्यभिचारितसाध्या सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यप्रसिद्ध
संदेहो विरोधेन द्विषेति शिष्टसाध्यावत्तत्वात् हेतुमत्त्वस्य तादृशभावहेतुसामानाधिकरण्यस्य तादृशभावहेतुसामानाधिकर
ण्यवत्त्वं वा विभाजकं योरेकतरोपादौ व्यभिचारानुसंगान्तरतरणार्थं व्यामिश्रविरोधित्वमित्यादिकविभाज्यते तदा साध्या सामानाधिकरण्येनैव तत्त्वना न्ययव्यासयोः तु गमनीयाः प्राप्तिरिति
नानुगम्यतत्र हेतुसामानाधिकरण्यमावयदविरोधित्वे साध्यावत्तत्वात् तद्विरोधित्वमिति तादृशभावप्रतिरोधित्वसाध्यावत्तत्वात्
दकरुपवत्त्वं वा तावत्तत्वात् साध्याभावव्याप्या ये हेतुसामानाधिकरण्यमविरोधित्वान्नाभासविरोधित्वेन वेदको कदिशाव

۷۷

राम०

तुनासाधारणं सपक्षोतर इति त्वेपितत्वं भवति। उद्भावेन तु तत्त्वनिग्रहस्यानन्तात्। विभाजकस्य स्थानानुक्तसमुच्चयकचकारेणातस्य
समुच्चित्वाद्दृष्टादृशास्थाभासता प्रदर्शनायैवेवा। आवश्यकं प्रपञ्चमे दृष्टातप्रयोज इति भावः। माभत्यपराधीनुमाने असाधारा
णो दोषः स्वार्थे तु स्यादत आह। स्वार्थेति। स्वमते सिद्धांतमुपक्रमते। उच्यतेति। अर्थादिति। व्यतिरेकिमुद्रया अर्थादुभयसाधये
ता अर्थवशं पक्षमेवोभयसाधकत्वमुभयसिद्धानुक्लवा स्यादियत्तदित्यर्थः। व्यतिरेकितया वैतिपाठे अर्थापत्तिविधयेति प
रमतेनाएव च पक्षधर्मतया सायमानेहेतुः साध्याभावो व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानात्साध्यस्याध्यापकीभूताभाव
प्रतियोगित्वज्ञानात्। समाध्याभावस्य साधनाये नुरागमिथो विरोधेन नैकमपि साधयति। न चेश्वरेति त्वत्वात्तत्त्वसंदेहेतु
भयव्यापकत्वं शब्दाभावात्स्य गृहीतुमशकं व्यापकत्वाभिमतशब्दाभावाभाववच्छ्रुतित्वस्य नित्यत्वात्तत्त्वयोः संदित्य
मानत्वादिति वाच्येति। त्वेपितादृशोकाभावदशायांतथात्वात्। आश्रयमप्रतीत्यैव च प्रतीतस्य सौरभादेरभावस्य पक्ष
रापाणीयाहेतुधिवीत्वतदभावसहचारेणातदुभयव्यापकताप्रहेतादृशाभावप्रतियोगिष्ठोरभवत्वस्य वेदनादौ परामर्शे
धिवीत्वाभावादौ साध्यतदसाधारणस्यातिमुलभत्वाच्चेति। नन्वयंसत्यतिपक्ष एव व्याप्तेरन्यनिरूप्यत्वस्याव्यापकत्वेन
नाप्रयोजकत्वादन आह। सत्यतिपक्ष इति। न चैवं विधमे हेनप्यशभिधानेति प्रसंगः। स्वतंत्रेणायात्रत्यास्येयकत्वेनाभिधाना
त्तदभावसाधकतसाधकत्वप्रमरुपाशक्तिविशेषमुच्येनावर्थत्वा। चासत्यमिचारसत्यतिपक्षोभयप्रलक्षणाक्रान्ततयोभयो

। व्याप्तिग्रहानुक्तसहचारि अयत्नविच्छिन्नविरोधिरूपवत्तमर्थः । विरोधस्तु संशयसाधारणं अन्यमात्रसहचारज्ञानं विरुद्धादि ।
असाधारणव्यतिरेकितावनव्यतिरेकसहचारग्रहविरोधः । तद्वद्वैतस्यैव साधारणस्यैव भवितव्यमिति देवदूतस्यैव स्यात्तत्राह ।
। केवलं विरुद्धादितादृशावच्छिन्नः सः सदिग्धसाधको यस्याप्ययः सतया तच्चाचकेवला नयिधमविच्छिन्नसाधसंदेहविषयवति
त्वमनुपसंहारित्वा व्यतिरेकादौ च केवलानुपीनसंदेहविषयतावच्छेदकः । साधवता निश्चयसामान्यविरोधिसंशयविष
यवृत्तित्वेवातत्वे । धर्मविशेषनियतस्तु संदेहो नान्यधर्मि कनिष्ठयविरोधी । साधसंदेहविषयता व्याप्यसाधसिद्धानुकूल
व्याप्तिग्रहोपधिकसत्ताकत्वेवा । तादृशीव सत्ता नयेयं हेतोर्व्यतिरेके च तदभावस्यैव तनकस्मिंश्चिद्विशेषः । स्वरूपसत्तादृश
संशयविषये चेदेतुमज्ञानहेतौ साधसामानाधिकरण्यासंशयसामग्रीत्वेन तन्निश्चयप्रतीतिवैधुका सर्वत्र संशय
सामग्रीः निश्चयप्रतिबंधकत्वस्य कल्पनात् । हेतुमत्तिसर्वत्र साधतदभावसंदेहेतौ साधसामानाधिकरण्याभावसंश
यस्योचित्वावर्जितत्वात् । साधभावेन साधसामानाधिकरण्याभावस्याप्यप्यनादि । तन्नासर्वत्र साधसंदेहदृश
यां क्वचिदपि साधसामानाधिकरण्याप्यग्रहीतत्वात् तदभावस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रति
योमिनिश्चयस्याभावधीहेतुतायाश्चासक्यो वेदितत्वात् । अस्तु वा सेयथा कथं विदुः साधहेतुसामानाधिकरण्याभा
वसंशयहेतुत्वेन वा तथात्वेनेतथापि सामग्रीत्वेन प्रतिबंधकतया हेतुभासत्वे अन्यथा अभ्यवृत्ता व्यतिचरितसमा

नाधिकरण्यासमानाधिकरण्याप्यप्यसधर्मापसाधमीदिसाधनवन्ति साधनादिसाधारणं प्रवृत्तादिमत्वे हेतोः पक्ष
स्य चाभासांतरस्यैव त्वदपरिचितस्यैव तस्यापि तानस्यैव साधिवेन तन्निश्चयविरोधिसंशयसामग्रीत्वात् । तदभासस्यैव
दिनिश्चयकप्रत्यक्षसामग्रीपि अपि चेदेतौ साधभावे सदेहविषयमात्रेति त्वद्वैतमिति प्राप्तिः । तच्च व्यतिरेकिताहेतौ
केतिर्भूतकर्तव्यो हेतुन साधारणादी साधकैर्देवीधारणपुनर्दोषाय । तच्च त्रैविर्भूतकर्तव्यो हेतुमत्तानुपपत्तेरित्युक्तत्वादि
त्यल्पवितेनः व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वे सत्ते प्रयोजनकत्वेन साधारणादीनामेकहेतुभासत्वे । साधारणो न व्यापकत्वस्याम
भिचरित्वस्य वा असाधारणो न सामानाधिकरण्याप्यनुपसंहारिणा च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकरूपः व्याप्ति
ग्रहस्य प्रतिरोधात् । तद्वद्वैतविशिष्टसाधसामानाधिकरण्याविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकरूपः व्याप्ति
ग्रीव्यान्वयतो व्यतिरेकतत्त्वनात् । रूपाः प्रातिस्विकरूपेणोपादाता वदवगाहीग्रहीताः । साधसाधनयोः प्राप्तिहेतुसिद्धिमे
दस्य वारणाया विरोधिन इत्येता साधसाधनभेदेन व्यभिचारभेदात् । यत्र विशिष्टसाधसाधनं वा अग्रसिद्धं तत्र तद्वैतवि
रोधीति नोपादेयं । एवमन्यत्रापि विशेषहेतुभासो रीक्षलसत्ता । कदिशावसेये । व्यर्थविशेषणत्वे तु न व्याप्तिग्रहविरोधी
तिवक्ष्यते । साधव्यभिचरितसामानाधिकरण्याविरोधस्यैव हिर्भावनीयत्वेन नान्यप्यप्यप्यप्यकत्वमव्यभिचरित
त्वे वा सामानाधिकरणं च विशकलितं युगपदुपादेयं । साधारणत्वेन वरीता । असाधारणात्वे तु सपक्षवत्तत्वे सपक्षः सा

वि. अ. सी. हे.

७५

अथान्तर्गतत्वं तद्विषयत्वं हविरो धितो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयसामानाधिकरण्यात्
हविरो धितावच्छेदकस्यैव तन्मिति निश्चयः। अतएव तच्चैव तन्मसाध्यादि साधनवद्वैतत्वादिकं चास्य वक्ष्यमाणं साधनशब्दव
त्वादित्यादौ क्रियमाणं सामानाधिकरण्यं चेत् बाधसिद्धिर्भवत्यस्य साधनधारणित्वस्यैव तत्साधनं कथं विनश्यति। इदमेव च
मतिरुक्तं विरुद्धं च तदीयमसाधारणत्वं वास्तविकं दृष्टव्यमिति। यत्र च धर्मीणां यो धर्मा यदशो हेत्वाभास्तत्र तद्यत्
प्रयित्तिविशेषात् तेषां प्रकरणासमेतं ध्याय्यं च पृथगुपदेशादविरोधाच्च अनुपपन्नं दारित्वं च विशिष्टसाध्यासाधनग्रहादि
शेषिते ज्ञानस्य विषयतया व्यतिरेकमस्मिन् हविरो धितावच्छेदकं रूपं वक्ष्यतां दृष्टं चेत् साध्यादेरन्यताभावाप्रतियोगित्वारि
कं च ह्यभावाभावत्वे वक्ष्यमाणं भाववद्वैतत्वं तन्मसाध्यासाधनव्यापकताज्ञानेकदाचित् विरुद्धादपि न तु वदितुं
नेति नातिप्रसंगः। केवलान्वयि नित्तं न वेपि अन्यथा स्यादनेन ननु मिति प्रतिरोध इति दिक् साध्याविरोधित्वे सा
ध्याप्रतियोगिकत्वं एकदेशे मते ह्यभावेत्यादि न च भावस्य स्वाभावाभावात्मत्वरूपप्रतियोगियोगित्वावग्राह्यमिति
हकमानवाधः प्रतियोगित्वस्यैव धातृत्वात्। स्वस्याभावस्य तत्र व्यर्थं स्यात् स्यावस्थाभ्युपेयत्वात्। विरुद्धत्वे च न भा
वत्वे वाधात् नापि तदग्रहणं निवृत्तकं ग्रहविषयत्वं अविरोधात् प्रत्यक्षेण दृश्यं हत्वा च न चानवस्था अभावस्य स्वा
भावाभावत्वे वाधकाभावात्। भावस्य तथात्वे वाधकमाह। वाधकं विनेत्यादि अभावप्रतीतिः। अभावत्वविशिष्टप्रतीतिः।

राम०

अभावत्वं च न भावित्वत्वं प्रथमं दृष्टं हत्वात् किं त्वयमभावो न भाव इति प्रतीति साक्षिकं पदार्थांतरात् तच्चानुपस्थितं
निर्विकल्पाकायस्थितं वापकारः। अभाववच्चैव सवेतत्वात् न जातिः। अन्यथेति अनतिप्रसङ्गे सत्तदधिकरणोक्तं दुर्मेवी
अभावव्यवहारोपपत्तेरिति भावः। लाघवाद्वाधिताभाववत्त्वविशिष्टप्रत्ययवत्त्वाच्चातिरिक्तैकाभावप्रसिद्धिस्तत्वे वा
सते नाभावत्वे सप्रतियोगित्वे तच्चाननुगतानामपि आवश्यकानां प्रतियोगिनो कल्पते इति परास्तं। संयोगादिसाधार
णया अगमकत्वे सति। अविचारिण्यप्यविचारमात्रे विरुद्धे तु सामानाधिकरण्यापेक्षया मत्तद्व्युत्पत्तेरिति विशेष इति
दृष्टकतायां विशेषेण ननु हस्यानेन न विशेषादेर्देनोपस्थापः। अतएव नैकांतिकत्वं सामान्यत्वं सतो साधारणत्वं स
तो च विशेषवारकं विशेषात्। अत जात्यानिर्गुहस्यानविरोधनिरनुयोज्यानुयोज्यविशेषत्वव्याप्यव्यापकसाध्यासा
नैकांतिकविशेषसाधारणविशेषत्वे पदोपावृत्तिपुनराकरणं या यीपथाः। नापीत्यादि। व्यापकं व्याप्यव्यापकसा
मानाधिकरण्यद्वितेन वा। अद्वैतसाध्याभावस्थितिः। द्वितीयेनाभासत्वं अविरोधात् साध्यादिहेत्वभावस्यैव तत्त्वभावा
प्रतियोगित्वज्ञाने वस्तुतस्तत्प्रतियोगिकाभावस्य हेतोः साध्यासामानाधिकरण्याग्रहं विरुद्धादिसमिप्रायेणैव। यदि च तदभावाभा
वत्वेनासामानाधिकरण्यग्रहे पितत्वेन सामानाधिकरण्यग्रहो न विरुद्धात् इति विभाज्यते तदाह यथेति। द्वितीयेन इति धर्म
ति च पक्षधर्मत्वाविरोधे धर्मप्रदेशे कान्तु विशेषकं दृष्टकतायामनुपयोगित्वाद् व्यापिकरत्वाच्चरति विशेषसत्त्वावधारणतः

ज.री.इ.

৯৫

तेन समवायेन हेतुतायां ध्वेना व्याप्तिः। आश्रयोऽसाध्यवद्विचिन्त्यधिकारत्वाभावे चरमयोः असाध्यवद्विचिन्त्यधिकारत्वाभावे
दावर्थाविति भेदः। ज्ञानातिप्रसक्तिरित्येति चेति तेनेत्यादिसाध्याभाववद्वाचित्वज्ञानेन विना ह्यतिमते विधिप्रसाधवद्विचि
त्वज्ञानापर्यवसानादित्यर्थः। असहचारेत्यादिसहचारः सामानाधिकरण्य-व्यभिचारेति। व्यभिचारे न जायते यस्मात्तस्य
व्यभिचाराज्ञानेन व्यभिचारज्ञानेन तदयमेव। अत्र व्याप्तिवहितसामानाधिकरण्यरूपाया। व्याप्तिरव्यभिचारेण प्रहविरोधिग्रह
विवक्षयतया यथा व्यभिचारे हेतुभासः तथा सामानाधिकरण्येण प्रहविरोधिग्रहविवक्षयतया विरोधोपीति। सचायं विरुद्धो
हेतुः। साध्याभावेति। तदभावत्वं तद्वत्ताग्रहविरोधभावत्वेति न साध्यवद्व्यवस्थया व्यप्यत्वेन पसंग्रहः। एवमुत्तरत्रापि साध्य
व्यापकेति। व्याप्यपदं स्वरूपपदं स्यादिति। साध्यव्यापकसामानाधिकरण्यविरोधिरूपवृत्तादित्यर्थः। तेन साध्यव्यापकवद्विचिन्त्य
पुपसंग्रहः। सर्वत्रोच्यते। तद्वद्व्यवस्थया व्यप्यत्वेन साध्यव्यापकाभावत्वेनानुमानात्। तद्विचिन्त्य
वत्त्वेन चेत्त्यर्थः। स्वसमानेति। तथा च साध्याभावसाध्यव्यापकाभावयोर्निरुक्तसाध्यव्यापकाभावत्वेनानुमानात्। तद्विचिन्त्य
स्यर्थः। प्रतियोग्यपलेभात्। स्वरूपतः साध्यवद्व्यवस्थया व्यप्यत्वेनानुमानात्। तद्विचिन्त्य
। अत्र व्यापकमेव। तद्विचिन्त्यसाध्याभावसाध्यव्यापकाभावयोर्निरुक्तसाध्यव्यापकाभावत्वेनानुमानात्। तद्विचिन्त्य
वधेयो केचित् स्वरूपानि। स्वसमानेति। तद्विचिन्त्यसाध्याभावसाध्यव्यापकाभावयोर्निरुक्तसाध्यव्यापकाभावत्वेनानुमानात्। तद्विचिन्त्य

र. म.

दानव्यापकाभावव्याप्यत्वादेस्तदसंभवात्। न द्वितीयः साध्याभावत्वात् साध्याभावव्याप्यत्वयोः स्वरूपेणैव ज्ञातयोस्तथात्वात्। न
 धर्मिपितृत्वमविरुद्धमिति चेत्- हेतुवत्प्रमाणानाधिकरणस्य सामानाधिकरण्यात् नित्तत्तद्वर्माणां च तथात्वात्। धिः। न चैतानि
 धर्मिविभाजकान्येव सर्वेषामेव साध्याभावव्याप्यत्वेनैकविधत्वादिति। विरोधो न्यायकप्रकारैर्विध्येन धर्मिणोपि त्रैविध्यमि
 त्यभिधानमित्यपि वदन्ति त्वयं चेत्त्यादि। बाधस्वरूपा सिद्ध्यन्तरसंकरः आवश्यको न्यसंकरस्तु काचित्कः। तानासंकराच्च पा
 र्थक्ये। एकत्रेति। व्याप्ये पक्षधर्मतायाः पक्षधर्मव्याप्यतायाः आरोपः प्रत्येकमव्यापकोतो विशिष्टस्यारोपो वाच्यः स चैकधर्मि
 णिविरोधिव्याप्यद्वयविरुद्धादिशिष्टध्याप्रसिद्धानसंभवतीत्यर्थः। विरुद्धादौ साधने स्वव्यापकसामानाधिकरणरूपव्या
 प्रसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यः। एकत्र भंजेति। तथा चान्यतरत्वेन तद्वधारणमस्तीति भावः। सत्यतिपासित व्यवहारो हि व्याप्तादि
 मन्त्रया परामर्शमानो हेतुः विरोधि परामर्शो वा यस्य परामर्शमानस्य हेतोस्सौ सत्यतिपासित इति विग्रहमपि वर्णयन्ति। नत
 स्तदनुसारेण व्यवहारो जायकं लक्षणमह। साध्यति। बाधप्रशसिद्धिनिर्णयवारणाय समर्थो तः। न च सौ न व्याप्तिपक्ष
 धर्मतावलोपस्थितिरिति वाच्यं। व्याप्तिपक्षधर्मताविरुहस्य साध्यत्वपक्षतावच्छेदकत्वे वा तत्संभवात्। पक्षः साध्या
 भावव्याप्यवान् साध्यपक्षवृत्तित्वाभावव्याप्यवदिति पक्षस्य व्यापकभेदेनान्यप्यतिरेकभेदेन व्याप्तिप्रभिनत्वात्
 एकोपादानेन्यासंग्रहेण बलस्याविवक्षितत्वात्। साध्यधीविरोधानुमितिजनकज्ञानविषयत्वेन तदुपादायतद्वयस्थि

आदि. हे०

७

तेऽसाधविरोधी साधवताज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषयो वेत्यभिधाने च शिरोवेष्टननासिका स्पर्शमनुधावति साधस्य साध
विरोधि विरोधियापक्षेन साधवान् इत्याप्यस्थितिः साधविरोधी साधवताज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषयो वाध साधभावादि
मत्यसादिसादुपस्थितिर्वाजननयोग्ययसमानयावलोपस्थित्या तथा विध्यासादिदुःसाप्रतिरुद्धकार्यवादिमन्यसा
दिसादुपस्थितिर्वाजननयोग्ययसमानयावलोपस्थित्या तथा विध्यासादिदुःसाप्रतिरुद्धकार्ययस्यतादशलिगत्वमित्यर्थः वि
रोधियासादिविषयत्वलसरायेप्यताशालिमात्रपुपस्थितेरप्रामाण्यग्रहे सत्यनिपेक्षत्वात्पादकत्वात्कार्यप्रतिरोधा
नुधावने समानत्वाग्रहीताशालिमात्रपुपस्थितेरप्रामाण्यग्रहे सत्यनिपेक्षत्वात्पादकत्वात्कार्यप्रतिरोधा
त्सत्यप्रतिपक्षितव्यवहारविरुद्धा यनुप्रामाण्यनिर्णीयेनाधिकबलतया वाधकस्य विरोधियासादिविषयत्वलसरा
येप्यताशालित्वपरमर्शस्वरणा यसमानेति तदसत्त्वमिचारेण प्रामाण्यग्रहस्यावलत्वात् अन्यत्र प्रामाण्यग्रहा
नुकूलत्वेनैव कचिदुपयोगात् वलेपदोपादानाच्चैकनरूपलाभात्तद्वैयर्थ्यात् लिङ्गपक्षेपादानाच्च स्वीयलिङ्गत्वोपयिक
परमर्शलाभात्तद्वैयर्थ्यात् विरोधियपरमर्शप्रतिरुद्धकार्यकविशिष्टपरमर्शविषयत्वेन फलितोर्थः अग्रहीताप्रामा
ण्यकत्वसंबन्धि व्याप्यवानुद्भावव्याप्यव्याप्यवांश्चेति परामर्शद्वयवद्भिमानवद्भावव्याप्यवांश्चेत्यनुमितिः प्रामाणि
कीनचसत्यनिपेक्षत्वेन तत्कार्यप्रतिरोधो वश्यमुपादेयोऽनेनितविरोधिवोधत्वेन च विरोधी परामर्शो विशेषणीयः अतए

गत०

६

वाधिमत्तलसरोविरोधिवोधकात्वेति फलतो ज्ञानविशेषणं एकस्या प्रामाण्यग्रहपरानुमितिजननात्तद्वारणा यवातत् प्रतिरुद्ध
कार्यत्वे च प्रतिरुद्धकार्ये कपरमर्शविषयत्वे एकदेत्यादि न च द्वितीयस्वरणस्योपादसमये पूर्वानुमितिजननात्कथं नैतयमि
ति वाच्यं लाधकमानादिविशेषणमनुमित्यनुत्पादसंभवात्स्वप्रेतिः अपभाकनखत्वं संभवेत् सर्वसंबन्धे त्वासाः समुद्रावाः आधिका
प्रसंगात्पूर्वतु यथाक्रमेकः तथा च समानपक्षे द्वेनेपि नाप्रतिबंधमात्रेण व्याप्यव्याप्यगमदिति प्रतिरुद्धत्वेति प्रतिरोधप्रयोजकविरोधिया
स्यादीत्यर्थः इमं योरिति परस्परभावव्याप्यत्वादिहेत्वो विरोधः तदग्रहे चतयोरकत्रिणीयानविरुद्धा तदतिभावः इत्युक्तेति विरोधि
परमर्शत्वेनियमेन परामर्शोत्तरानुमित्यानुत्पाद तस्यो नुमिति विरोधित्वं कल्पयति न तु तेन ज्ञायमानस्य व्याप्यत्वे विरोधस्य स
त्तावपि तस्यानुमिति विरोधित्वादित्यर्थः आसादिविरुद्धज्ञानद्वारादुपकत्वमाह एकत्रेति सहेतावपि तस्यानुमिति विरोधित्वादि
त्वर्थः व्याप्यवाकारो नास्यायाः प्रायमिका कथं का नुमिति प्रतिरोधेनैव तत्वात् परस्परविरुद्धा कत्वेन तद्वैयर्थ्याभावात्वाये
गावेति ननु विरोधियपरमर्शो यदि विपरीततिर्याय विरोधी कथं तदिति विशेष्येन न यनादि ज्ञत्वापीतत्वादिभ्यस्तत्त्वा
ह च सुगदेति च स्वर्या अथ व्याप्यस्य सधर्मतेयादवले कथं तदिति प्रत्यक्षदेः प्रतिरोधकतया कथाया मुपन्यास इत्यत आह
प्रत्यक्षादेरिति अत्र हेतुमाह कथायामिति प्रत्यक्षस्वरूपसत्तयैव बोधकत्वात् विरोधिवोक्यमात्रस्यानुमित्यविरोधित्वात्
वोधाभावव्याप्यवतानिर्णीयेनैव वा वादिबोधप्रतिरोधाचेति रत्नकोशकृता यममि प्रायः एकधर्मिका विरुद्धत्वेनैकप्रकारक
नानाधर्मिकैक विरुद्ध विरुद्धनामप्रकारकज्ञानत्वादिबदे कधर्मिक विरुद्धत्वेनैकप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वेन ज्ञेय

अलीहः

८०

यित्वरूपा सिद्धेनीसंयहएवेतिवाच्यं। जलद्रोवहिमान्कांवा न सपवद्भिमान्वाधूमात् कांवन सपधूमात् रसादौ यासियहविरोधितः तादृश
 यहाविरोधितस्तस्यासिद्धेः ॥ ३ ॥ अतो विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनवैशिष्ट्यविशिष्टसाध्यग्रहविरोधितानभिन्नवृत्तिपक्षासियहविरोधितावच्छेद
 कंपक्षविशिष्टपक्षज्ञानत्वस्यविशिष्टसाध्यज्ञानत्वस्यविशिष्टसाधनज्ञानत्वस्यवापकं यासियहविरोधितावच्छेदकं तदुभयपक्षस्य तादृशग्रहवि
 रोधितानाभिन्नवृत्तित्वे सति तादृशमव्यापकसंज्ञयासियहविरोधितावच्छेदकं। तद्यत्नस्यवाज्ञानस्यविषयतायायामर्शविरोधितावच्छेदकं
 पक्षसिद्धिः। वाहिमान्वाधूमात्पक्षमावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिद्रादत्वादिसोदोतादृशज्ञानभिन्नवृत्तिकासिनीजिज्ञासात्वादि
 क्रमेवतथासिद्धं। विशिष्टाव्यापकत्वोपादानात् धूमव्यभिचारिप्रमेयत्वान्पर्वतो धूमवान् प्रमेयत्वादिसोदोमकृतपक्षवृत्तित्ववि
 शिष्टसाध्याव्यभिचारितसामानाधिकरण्याभाववन्मेयत्वादेः धूमव्यभिचारिवद्भिमान्पर्वतो धूमवान् प्रमेयत्वादिसोदोमकृतपक्षवृत्तित्ववि
 मद्भूतित्वविशिष्टधूमव्यभिचारिसामानाधिकरण्याभाववद्भूमादेः पर्वतोद्भूताव्यापकधूमवान् प्रमेयत्वादिसंज्ञासादोपर्वतेवति
 त्वविशिष्टद्रव्याव्यापकधूमव्यभिचारितसामानाधिकरण्याभाववत् प्रमेयत्वादेः पर्वतो धूमवान् प्रमेयत्वादिसोदोमकृतपक्षवृत्तित्ववि

रसाः

वपर्वतवृत्तित्वविशिष्टधूमव्यभिचारितसामानाधिकरण्याभाववत् प्रमेयत्वादेर्नासंयहः। व्यभिचानत्वतु न साध्यसा
 धनज्ञानत्वव्यापकं। क्वचिद्विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनत्वव्यापकत्वेन तस्यासिद्धिसंकरणदोषः। परामर्शविरोधितं च विशिष्टसाध्यव्याप्यवि
 शिष्टहनुमान् विशिष्टपक्षः विशिष्टसाध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिविशिष्टहेतुमावविशिष्टपक्षरसादितानानामन्यतमस्यवि
 रोधितं। अनुसंधेयावेहा सत्रमापशोहेत्वाभासत सुगोतायेति व्याप्तिप्रान्वयतोयतिरेकतश्चप्रमत्तिस्विकरूपेणोपादायतावदमा
 वाक्याहीयहोवाच्यः। विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यविशिष्टसाधनग्रहविरोधिसविषयावृत्तिपक्षयासियहविरोधितं तदनवच्छेदकज्ञानवि
 षयतावच्छिन्नपरामर्शविरोधिताशानिरूपंवातत्तादृशयासियहविरोधितं तदनवच्छेदकज्ञानविषयतावच्छिन्नपरामर्शविरो
 धिताशानिरूपंवातत्तादृशयासियहविरोधितं तदनवच्छेदकतावच्छिन्नपरामर्शविरोधिताशानिरूपंवातत्तादृशयासियहविरोधितं तदनवच्छेदक
 नंपक्षपरामर्शविरोधितं विषयतावच्छिन्नवच्छेदकरूपंवातत्तासाधारणविशिष्टसाधनादेर्विशिष्टसाध्याभाववृत्तित्वादिकं। असा
 धारणविशिष्टसाधनादेर्विशिष्टसाध्यासामानाधिकरण्यदिकं। अनुपसंहारित्वविशिष्टसाध्यादेरसंज्ञाभावप्रतियोगिनादिकं।

अहीहे:

राणादिकं। अनुपसंहारित्वविशिष्टसाध्यसाधारणप्रादेशं तस्यासिद्धावपि तावत् साधोपस्थितातथावगाहितं मन्ततस्तथा हार्थज्ञानय
वसुलसमं साध्यसाधनभेदेनासिद्धेर्भेदावत्रपक्षाधारणादिकं मसिद्धे तत्रतद्धारणापानुपादेयमेव तादृशेषु र्णाविशिष्टपक्षविशिष्टसा
ध्यविशिष्टसाधनविषयतावहिर्मीवरोपत्ताधारणादिविषयत्वं तद्धूमज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपं ताततहेत्वप्रसिद्धादि
कंपत्रयावत्संभवतितत्रतावदमत्तमत्तादिकमेव तत्त्वमित्यपि वदंति किंचित्। विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनवैशिष्ट्यविशिष्टसाध्यग्रहाविरो
धित्वे सति पक्षासिद्धिर्हविरोधितानंतदमत्तानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपमसिद्धिः। साध्यावामिदं रितसामानाधिक
राणाभावसंयत्येतेन पक्षासौ व्यापकत्वमात्रमुपादेयं। अनुपादपक्षप्रसङ्गः। विशेषणीपक्षमकृतपक्षमकृतसाधनवैशिष्ट्यमकृतसाध्यग्र
हाविरोधित्वे सति पनुदुभयसामानाधिकरणपक्षविरोधितदमत्वेनोपदर्शितं तदमत्तानं सगच्छते वैवमापि साधनस्याह तित्वमित्याहुः॥
तच्चिंसावस्तुतस्तु साध्यसाधारणसाधारणमिन्नं ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपमसिद्धिः। वम्यामिदं चरिते पत्वका रमाः
नवद्विंसमानाधिकरणाद्भूतत्वात् नवपर्वतो वद्विंशमानमेपत्वात् नवद्विंशत्वाद्देसादवाश्रयासिद्धिर्विरोधित्वमिति। असिद्धिपक्षस्यासा

वैत्रिकत्वात्। आश्रयासिद्धिरसरास्यवासिद्धिर्वितत्वान्नातिमंगाः। मकृतपक्षमविद्याभावकसाधारणप्रादेशिमिन्नं वावक्तव्यं। परा
मर्शे चान्वयव्याप्तिरुपादेयानि नानुपसंहारित्वमुदाहरं। साध्यसाधनभेदेनासिद्धेर्भेदावत्रपक्षाधारणादिकं तमसिद्धे तत्रतदमत्तं नोपादेयं
पक्षाकां वनमपः पर्वतो द्वा रोवद्विंशमानेपो वाधुमात्रमेपत्वाद्देसादे। पर्वतापर्वतो दहनामदहनवान्धुमा मधमादिसाद्यवसिद्धि
संपादनापहेत्वाभासलसरोक्तरीतिरुसर्तव्या। तच्च विशिष्टपक्षग्रहाविरोधिमसिद्धिः। विरोधिरूपं वा आश्रयासिद्धिः। मकृतपक्ष
मकृतसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतादुभयवैशिष्ट्यग्रहाविरोधितावच्छेदकरूपं स्वरूपं स्वरूपसिद्धिः। संगच्छते चानेनानि संग
गनं रूपपक्षास्य सार्थवत्तादिसा रोगानादेर्निःस्पर्शत्वादिकं। एवं शब्दोद्वयं गुणमत्वे सति सत्त्वादिसत्रं गुणमत्त्वविशिष्टसत्त्वं
द्वयमिदं चरिते पत्वका रमाः नवद्विंसमानाधिकरणाद्भूतत्वात् नवपर्वतो वद्विंशमानमेपत्वात् नवद्विंशत्वाद्देसादवाश्रयासिद्धिर्विरोधित्वमिति। असिद्धिपक्षस्यासा
कं तमसिद्धे तत्रतदमत्तं नवक्तव्यं। सविषयवृत्तिमकृतसाध्यसाधनग्रहाविरोधितानवच्छेदकमकृतपक्षमकृतसाधनवैशिष्ट्यग्रहावि
रोधितावच्छेदकरूपमसिद्धिर्वितत्वान्नातिमंगाः। मकृतपक्षमविद्याभावकसाधारणप्रादेशिमिन्नं वावक्तव्यं। परा

अ. २. १६

आमसिद्धादेर्नासंग्रहः। तस्याः स्वरूपासिद्धौ निवेशादनृपोरेपमेववासाध्यमितपिकोचितासाध्यहेत्वमसिद्धिर्वाप्तिसिद्धिः पक्षधर्म
तादिविरहाश्चेतदेहाः। यत्तु हेतुतावच्छेदकस्याप्यतानवच्छेदकत्वेन आप्यत्वासिद्धिः। नीलधूमत्वादेश्चतथात्वं। समानाधिकरणा
संभवद्वच्छेदकस्य सम्यक्पुरुषादिति। तत्र पक्षधर्मद्वच्छेदकत्वं तदनतिरिक्तत्वं तद्वत्तत्वात्। अथ तादृशेन समानाधिकरणेन
धर्मीतरेण यत्तत्वे सति तत्वं तत्र समंतत्वात्। एतत्तत्वात्। नाप्यमनसत्त्वं। आलोकाद्यवैधर्म्यत्वादेरपि अतथात्वा
पातात्। अथ स्वरूपसंबंधविशेषः। तर्हि द्वयं रूपादिमाहो रूपत्वादेरपि तथात्वं न स्यात्। रूपादिपुत्रतु विंशतौ संभवद्वच्छेदकमेकं
रात्वमपेक्षारूपत्वादीनां तत्त्वविंशतः। षड्विंशतेष्वीगुरुत्वात्। एवं प्रमाणानामास्तादिमतस्याहो सास्त्रादिमत्वादेरपि गोत्रादि
कांजातिमपेक्षया धर्मीरूपात्। हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुयापकसाध्यसास्त्रादिमनाधिकरणा तादृशहेतोः साध्यासिद्धि
रितसंबंधितादहेत्यानुक्तसमुच्चयार्थहेतोर्वाज्ञानस्यानुसितिकारणस्याविरोधिनो निरुक्तानवच्छेदकत्वस्योपलब्धौ
चेति। परार्थस्यालेख्यतया साधनेवेकस्वतः हेतोर्विधिविशेषणत्वमपि। निग्रहस्यानविभाजकसूत्रस्यानुक्तसमुच्चयार्थः।

रामाः

त्रयकोरासमुचितस्योपनिग्रहस्यानां अतिरिक्तविषयतावादिसतेनाह। पक्षः साध्याभावानिति। तानेव सति विषयत्वस्य
नकारः साध्याभावात्तिलस्य समन्वयः। विवक्षितेति। हेत्वादि विषयत्वेनाप्रतिबंधकत्वादिति भावः। साध्याभावप्रमात्वत्र हेमाध्याभा
ववत्त्वग्रहस्य अत्राप्युक्ततामिमापेक्षा साध्याभावस्य बाधत्ववादिमतेन वार्शकते। अथेति॥ पक्षः सति। आसौ निश्चितायां पक्षतत्त्वमयोः
साध्याभासं वसशो न दोषापेक्षार्थः। अनुमितुमादेनेति। फलतोपि विरोधित्वमदर्शनात्। अतएव जायः स्वरूपतो विरोधित्वं दृश्यते
। हेत्वाभासाधीनमिति। न च हेत्वाभासस्यानुमितिसाध्याभासताप्रयोजकत्वे साध्यवति पक्षे निगाभासजसंयादनुमितेराभासतापतिः। निगो
पयानेत्वात्। कावनमयत्वस्य तात्। पक्षासिद्धिरित्यबाधकमाननिबंधनेसादिः। निगास्यसाधुभुचपमात्रं वद्वैत्यस्य तात्। कावन
मयत्वस्यासाध्यत्वाच्च। न च साध्याभाव इति। अनुमितेः पूर्वविशिष्टस्यासिद्ध्या तदभावस्याज्ञानादिति भवते वाक्यतादिति भावः
। तथापि सादिः अधिकबलत्वेन। अधिकबलरूपत्वेनापेक्षणीयो व्यभिचारः। व्यभिचारनिष्प्रपः। साध्याभावो निश्चीपतेपेन प्रामा
ण्यनिष्प्रपेन तर्हीनेत्यर्थः। अत्रेदं तत्वासाध्याभावान्साध्यवदमोवापसुः पक्षावतिसाध्यं पक्षे साध्याभावः पक्षस्यासाध्याभाववत्ता

अः रीहेः

रिक्तं। साधारेः पक्षावृत्तिरिति साधवत्तामासादेः पक्षामन्तरादिकं विशिष्टे साधे पक्षादेर्विशेषाभाववत्तादिकं पक्षान्तं पक्षे साध
 वत्तानस्य साधारे विरोधितमेकमेव बाधः। तन्निश्चयपक्षविरोधिनिश्चयपक्षे नरोषविशेषाद्यजमत्तानमात्रावविरोधः। अतएवानन्व
 यनिश्चयपक्षविरोधोपपत्तेसादृश्यापि विभाजकं तु मूलतसाध्यमूलतेपे सेवैशिष्यग्रहविरोधनुन्नापकत्वे मूलतपक्षमूलतसाध्यग्र
 हाविरोधित्वेव सति मूलतपक्षमूलतसाध्यवैशिष्यग्रहविरोधित्वं पक्षादेः साध्यासमानाधिकरण्याधर्मवत्तादिकमपि बाधकं साध्या
 भाववत्तादितानमासात्तु न बाधः तत्तानस्य पक्षादौ साध्याभावादेरेनवागहिते विरोधि विषयत्वाभावात्। अवागहिते तु तद्वि
 षयत्वे नैव प्रतिबंधकत्वात्। ममात्तु निश्चयपक्षामन्तरातिबंधकत्वात् कल्पनाच्चः सर्वत्र निश्चयपक्षे तु त्वेतिबंधकत्वेव मात्ताग्रहः॥
 संशयसाधारणतानमात्रस्य तथ्यात्वे तु ममात्तु निश्चयपक्षः मपोजकः। अमथाकासाकृतिसाध्यत्वादिनिश्चयपक्षे तु मतिहेतुपरमशी
 हीनां ममात्तु निश्चयपक्षोपपत्त्याभिवाजानाहीनां ममात्तु तानं मपोजकी भवेत्। शंखादौ मुक्ताद्याद्यभावमेव मुक्ताद्या रंभाः
 यनुमितिर्न विना तस्मात्पक्षग्रहं न हि स्वरूपसमपि बाधनिश्चयपक्षे ह्यमानसादिज्ञानमुपपत्ते। अथलाघवे न संशयसाधा

रणसंसृत्वतानमेव शाब्दानुमिमीः कारणासाक्षात्तत्वेव विरोधितपक्षमकरणासमो वपक्षहेत्वाभासः। आसिद्धिरिव परमशीखा
 विनीयतां चापमिदृसाध्यकमनुमानमिति चेन्न। संशयासत्त्वमपे परमशीखादेः सिद्धिसिद्धाधुपि विदितानुमितनुसादमसांगतमतिवि
 रोधदर्शने संशयापेगादिति एतेन लाघवात्तमात्तेन निश्चीपमानं बाधतानं प्रतिबंधकमिति निरस्तं। विपरीतमेव बन्धावप्युत्तरं वत
 दावसाध्यकेतवहि गोत्वाद्यमकारं गोत्वाभावादियकारं तानः बाधतिरीपक्षस्य गोत्वादिमद्विषेयक गोत्वाद्यभाव मका
 रकत्वतानाभावो मत्वग्रहविहः। पक्षे गोत्वाद्यभावमकारं तानं तस्य गोत्वादिमद्विषेयक गोत्वाद्यभावमकारकत्वाद्यम
 कारक गोत्वाद्यभावमद्विषेयक गोत्वाद्यभावमकारकत्व तानं ममात्तु निश्चयपक्षेति। उक्तमापवततत्कार्यमतिप्रतिबंधकानां कारण
 मां वज्जिप्रापानां ममात्तेन निश्चीपमानतया तथ्यात्तापत्तिरिति। नवसतिविशेषदर्शने विपरीतनिश्चयोकिं चित्करस्तत्वे पि
 विशेषदर्शने नमससो साहादिति वाच्यं विशेषदर्शने न तन्नाशानंतरमेव मससो दयात्। परैरपि क्वचित्समसविशेष
 वविपरीतनिश्चयविशेषैव तथ्यात्वोपगमाच्च। न हि शाब्दादिबोधे विविशेषादर्शनविशिष्टत्वेन सविरोधी गोखान्मानाभा

आहः

वाच। नवावासादिमसमानसादिविपरीतनिश्चयेविरोधी। उपपत्तेवैकचित्तविशेषदर्शनमप्रामाण्यग्राहकत्वेन बाधवृद्धेः। न
 नेवेवाधावतादृशां पापहेतोरग्रेह्यज्ञानलक्षणासिद्धिः ग्रहेचयमिवाधीरेवेतिवाच्यं। बाधग्रहपरमार्थयोर्भेदात् भवेदपि
 सः साध्यव्याप्यहेतुमानसाध्याभाववाप्येतिग्रहपरस्परपरागानवगाहितो व्यभिचारविषयत्वात्। एकत्र व्यभिचारव्यभिचार्यो
 रेकनिश्चयागोचरत्वात् पूर्णवकारोसासादनुमितिविरोधिनो व्यभिचारज्ञानादेरकिंचित्करत्वात्। उक्तं ब्रह्मादेः पञ्चावृत्ति
 त्वादिकमपि बाधः। नवतद्ग्रेह्यमिवाधीरवश्यकी। पत्ननिष्प्रितमामाण्यसत्तानसाध्यनिश्चयरूपत्वेनामाण्यग्रहेवैयर्थ्यमिति
 मसंगम्यातथावप्येसाध्याभावज्ञानस्य निश्चयत्वसंपत्तेपेष्टाणीयः। तत्समात्वनिश्चयपदमतिबंधकः। मायमिकत्वादुपजी
 यत्वाच्चनतुवमभावितदधीनं व्यभिचारज्ञानमिति। तत्तुष्टं तस्यामतिबंधकत्वेनाकृष्टत्वात्। अगृहीतामामाण्यत्वेनैव
 निश्चयस्वकार्यकारित्वात्। अमथानवस्थानात्। अमावास्याकां निवर्तकत्वेन चकचित्त्वामाण्यग्रहसोपयोगात्।
 संशयसाधारणस्य व्यभिचारज्ञानस्य विरोधितोचति। यत्तपनीतकांचनमपत्तविशिष्टवत्त्यनुमितिविरोधी अधिकाराकांचन

राम

पत्तावच्छिन्नमतिर्योगिताकोवृत्तभावो बाधः। नचविशिष्टसाध्यामसिद्ध्या कथं तद्विशिष्टानुमितिः। विशेष्यविशेषणमिदमप्येन
 तत्संभवात्। शुद्धसाध्यव्याप्यग्राह्येवोपनयसहकारेणामसिद्धविशिष्टसाध्यानुमितिसंभवात्। तदभावोवाधोक्ततेन रूपेण व्याप्य
 रनुपादानाच्चतथाव्यभिचारेण दोषाः। उपनीतसकलमानवप्रामाण्यमप्यपि तुल्यं। अनुद्देश्योक्तानुमितेरप्रामाण्यं
 नवादिविजप्रमोजकमिति तन्नः। मस्यैहिविनासं निर्वर्तमानात्। उपनीतमानस्यव्यमसामितानादावानुभविकत्वादुपनयो
 पिसंनिर्गमः कल्प्यते। अनुमितौ वृत्तसाध्यानसामग्र्यंत। कल्पना नखनुवद्विद्याप्यधूमपरासशुद्धिदुपनीतरसमानुमिति
 रनुभविकीकस्यापि। अमथापर्वतवद्विसंदेहवतो निश्चितवद्विद्यामिचारादभिधेयत्वात्वंतादौ मयत्वादिकमनुमिन्वतो वद्वि
 र्किनोवद्विदिमत्तुनिश्चयात्रिंशत्पञ्चमायतिरिति। पञ्चमितावलेनेसादि। ननुविशेषतोयास्यग्रहान्ततथासिद्धिसंभाव
 नासामानतः सिद्धोचनविशेषतोबाधोविरोधी। नमकारकज्ञानत्वात्। नचसमानविषयकत्वमेवविरोधिविरोधित्वेनं। इयि व्या
 दिरूपबाधग्रहेपि बाधरूपवान् नवेति संशयात् रूपवान् रसमुमितेश्च। नवाग्रहमेव रूपत्वेन किं तमापेयितं वा तद्विषयः। तादृशं

आ. ही. हे:

८५

।कारि विरहे पियोग नुभ विकृतात् होष वशान्नेह्ये तं द्यमिति भवेति दृष्टं शंखदति दर्शनात्। घटपुटेन स्तोदनी वैत्रो नास्तीति युद्धे पि
घटो स्ति वैत्रो स्तीति मत्तपात्। सस्त्रिगपरमशीला धिते विशेषमानसंगविशेष बाधावता रानवता रणोः समानः समान समाधानम्। अ
त्रयंति। व्यापकता नवछेदकमपि रूपं लाघवज्ञानादिसहकारिवशादनुमितौ सकाशप्रभासते। पय्याजीवनमरागा मत्तमति योगीमा
गित्वादिसत्रजीवनमति योगित्वं माव। अमयाजीवने सति सहासत्वस्य हेतोः सिद्धावुहिः सत्त्वानुमाना योगात्। एवं सिसादिकर्तुं रेक
त्वमपि। असाधे कोने को वा सिसादिकर्तुं तिसंशयसंगात्। अनुमिते प्रताद्रेष्ये रालघ्वार्थविषयकत्वे तथा विधानुयवसायवि
रहात् सति लाघवमति संधाने लघ्वर्थपरिच्छेदकत्वमनुमानस्ये सपिनसिधेत। रेस्यं वविशेषतो जायमाना मनुमिति विरुगादिवा
धनमेति याधः छप्यक। सस्त्रिगपरमशील्यं भ्रातानुमिति जीयतां न जायते वाक्यं पय्यायति वैतः बाधानवता रेवा धिता धन्यवज्ञान
होषादेव तथा सामासतो दृष्टावत दित रसिद्धा शेषविशेष बाध सहकृता शिष्यमारा मसि मकारिकानुमिति जीयते। पय्यामोज
नसाधकपीनत्वादिसंध्याभोजन बाधे रविभोजन सकाशिका। एवं द्यवतित्वसाधकगुणात्वादिष्यायादि गोत द्यवृत्तित्वव

रामा.

यो होषः। किंतु साधे सादिक मापाततः वस्तुतस्तु। मति योगसमानाधिकरणसवधविशेषावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नम
ति योगिताकसाध्यभावतामिति व्यभिचारः। स्वमागभावे सादिकं स्पष्टत्वेनोक्तं। तत्र तत्तानी तदसंताभावाप्यपि युसादितत्वा
त्। अतस्त्वोसात्तिकात्वावच्छिन्ने युद्धे प्यिवीत्वादिनारूपादिसाधने बाधो निराबाधं परमादधाति। एवं साध्यवज्ञानवच्छेदकदे
शावच्छिन्नस्य सत्वे पि बाधो बोध्यः। अथ पसतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ तदवच्छेदेन हेतुमतात्तानं मपोजकं। अस्य
गहीतभागा मिदुर्ध्वत्वादेरविष्टा वितीत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसिद्धिमसंगात्। नवाशित्वराद्यवच्छेदेन धृमादिमत्वमिति वेत्त।
अवच्छेदकत्वयोर्वस्तुनोर्भेदात् शशासाम्यस्य चाकिं चित्करत्वात्। अवच्छिन्ना ह्येते। पियं हेतोस्तत्वेन गहीतात् जायमान
मनुमिति विरुगादि। बाधप्रमासं करे पिवस्तुनोर्जी मासं कुरात्। सुखाघनवच्छेदकशराघवच्छिन्नात्वा हो सखादिसाध्यकदुः
खादेर्वर्तमानत्वात्। केपिसंयोगाघनवच्छेदकमूलाघवच्छिन्नवृत्तविशेषतादेर्वर्तमानत्वात्। अत्र वेतकालावच्छिन्नपर्व
तो वद्विमानिति शब्दादिनैवेतकालावच्छिन्नपर्वतपसके धृमादिमेतकालावच्छेदेन वद्विमतवुद्धिगुणभवसिद्धाना पद्वमहे

वरीहे

तीसविमापः। रेण्वारेनविशेषमुपाधिः साधनव्यापकत्वादिति। साध्यतिशेषः। शरीरसहकारेणैवकर्तुः कार्यजनकत्वात्। शरीरजस्यैवकर्तृजसत्वं। तथावाकर्तृकत्वरूपसाध्यव्याप्यशरीरजसत्वस्य हेतोरव्यापकतया साध्यव्यापकं विशेषमजसत्वंनोपाधिः ॥ ॥ इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीमत्भक्त्यार्थशिरोमणिस्तुतानुमानदीपितिः समाप्तिमाप्तम् ॥ ॥ संमत १८४५ मीतिवेदम्या ३३ ही ८ ॥ ॥ विहसदेभादृष्टुमतिप्रदिश्रीकाशांहर्युपाख्यश्री विहलात्मजवास्तदेवोयविश्वत् ॥ ॥ श्रीरामचन्द्र ॥ ॥ ॥

524